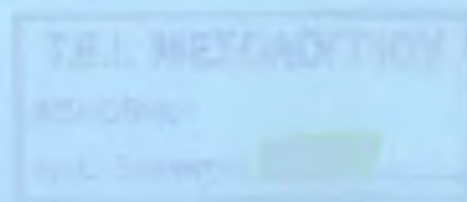

ΤΕΙ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΤΙΚΩΝ
ΟΡΓΑΝΩΣΕΩΝ & ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

ΕΠΙΜΕΛΕΤΗΣ ΤΣΩΛΗ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

(ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ κος ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ)

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΛΟΥΚΙΑΣ ΜΑΡΗ
Α.Μ 7628

ΑΘΗΝΑ 2005

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Εισαγωγή.....	5
---------------	---

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΣΤΗ ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1.1. Ορισμός της Οικονομικής Ανάπτυξης ή Μεγέθυνσης.....	8
1.2. Έννοια της Οικονομικής Ανάπτυξης.....	8

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΘΕΩΡΙΕΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

2.1. Κλασσικές Θεωρίες για την Οικονομική Ανάπτυξη.....	10
2.2. Νεοκλασσικές Θεωρίες για την Οικονομική Ανάπτυξη.....	10
2.3. Ριζοσπαστικές ή Μαρξιστικές Θεωρίες για την Οικονομική Ανάπτυξη.....	11
2.4. Διαρθρωτικές Θεωρίες για την Οικονομική Ανάπτυξη.....	11

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

3.1. Οικονομικές Μεταβολές.....	13
3.2. Μη Οικονομικές Μεταβολές.....	14

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

4.1. Οι Φυσικοί Πόροι.....	15
4.2. Οι Ανθρώπινοι Πόροι.....	15
4.2.1 Το Μέγεθος του Πληθυσμού.....	16
4.2.2 Η Ποσότητα της Προσφερόμενης Εργασίας.....	16
4.2.3 Η Ποιότητα των Ανθρώπινων Πόρων.....	16
4.3. Το Κεφάλαιο.....	16
4.4. Η Τεχνολογική Πρόοδος.....	17
4.5. Η Επιχειρηματικότητα.....	17
4.6. Το Μέγεθος της Αγοράς.....	17
4.7. Το Θεσμικό Πλαίσιο.....	17

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΤΑ ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

5.1.	Το Στάδιο της Παραδοσιακής Κοινωνίας.....	18
5.2.	Το Στάδιο των Προϋποθέσεων της Απογείωσης.....	18
5.3.	Το Στάδιο της Απογείωσης.....	18
5.4.	Η Πορεία στην Ωριμότητα.....	19
5.5.	Η Εποχή της Υψηλής Μαζικής Κατανάλωσης.....	19

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΤΑ ΟΦΕΛΗ ΚΑΙ ΤΑ ΚΟΣΤΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

6.1.	Τα Οφέλη της Οικονομικής Ανάπτυξης.....	20
6.2.	Τα Κόστη της Οικονομικής Ανάπτυξης.....	20
6.2.1.	Αρνητικές Πολιτικές Επιδράσεις.....	20
6.2.2.	Αρνητικές Επιδράσεις Πάνω στην Ποιότητα Ζωής.....	22

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7

ΟΙ ΔΕΙΚΤΕΣ ΜΕΤΡΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ ΚΑΙ Ο ΦΑΥΛΟΣ ΚΥΚΛΟΣ ΤΗΣ

7.1.	Το ΑΕΠ ως Δείκτης Μέτρησης της Ανάπτυξης.....	23
7.2.	Ο Φαύλος Κύκλος της Ανάπτυξης.....	24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8

Η ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

8.1	Ορισμός, Έννοια και Περιεχόμενο της Βιώσιμης Ανάπτυξης.....	26
8.2	Η Βιώσιμη Ανάπτυξη από τη Σκοπιά των Βιομηχανικών και Των Αναπτυσσόμενων Χωρών.....	27
8.3	Αξιολόγηση Κριτική της Βιώσιμης Ανάπτυξης.....	28

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΝΝΟΙΕΣ ΤΗΣ «ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ» ΚΑΙ ΤΟΥ «ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ»

1.1	Το Περιβάλλον και η Κρίση του.....	31
1.2	Οι Έννοιες της «Προστασίας του Περιβάλλοντος» και του «Περιβαλλοντικού Προβλήματος».....	32

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΈΝΩΣΗΣ

2.1	Η Αναγκαιότητα Άσκησης της Κοινοτικής Πολιτικής Περιβάλλοντος.....	34
2.2	Οι Αρχές και τα Προγράμματα Δράσης για το Περιβάλλον.....	35
	2.2.1. Οι αρχές της Προστασίας Περιβάλλοντος.....	35
	2.2.2 Τα Προγράμματα Δράσης.....	36
2.3	Η Ένταξη της Προστασίας του Περιβάλλοντος στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.....	37
	2.3.1 Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη.....	37
	2.3.2 Η Συνθήκη του Μάαστριχτ.....	38
	2.3.3 Η Συνθήκη του Άμστερνταμ.....	38

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΤΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

3.1	Το Δεσμευτικό Εύρος των Αρχών.....	40
3.2	Οι Περιβαλλοντικές Αρχές και η Γενική Αρχή της Αναλογικότητας.....	41
	3.2.1. Η Γενική Αρχή της Αναλογικότητας.....	41
	3.2.2 Η Αρχή της Πρόληψης.....	42
	3.2.3 Η Αρχή της Προφύλαξης.....	42
	3.2.4 Η Αρχή της «Επανόρθωσης των Προσβολών του Περιβάλλοντος κατά Προτεραιότητα στην Πηγή τους».....	43
	3.2.5 Η Αρχή «Ο Ρυπαίνων Πληρώνει».....	43
	3.2.6 Η Αρχή της Ενσωμάτωσης.....	44
	3.2.7 Η Αρχή της Πληροφόρησης και Συμμετοχής των Πολιτών.....	44

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΔΙΕΘΝΗΣ ΔΙΑΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΡΙΟ

4.1.	Η Διακήρυξη του Ρίο ντε Τζανέιρο για το Περιβάλλον και η Αρχή της Αειφόρου Ανάπτυξης.....	46
4.2	Η Ατζέντα 21.....	48

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΤΟ ΝΕΟ ΔΙΚΑΙΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΜΗΝΥΜΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

5.1	Το Νέο Δίκαιο Περιβάλλοντος.....	50
5.2	Το Μήνυμα της Προστασίας του Περιβάλλοντος.....	51

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΙ ΡΥΠΑΝΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΡΥΠΑΝΣΗΣ

1.1	Το Πρόβλημα της Ρύπανσης από τη Σκοπιά της Ανάπτυξης.....	54
1.2	Η Εξάντληση των Μη Ανανεώσιμων Πόρων.....	55
1.3	Η Τεχνολογική Προσέγγιση του Προβλήματος της Ρύπανσης.....	56
	Γενικά.....	57

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Ο Βαθμός Αντιφατικότητας Ανάμεσα στην Οικονομική Ανάπτυξη και τη Ρύπανση του Περιβάλλοντος.....	59
---	----

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΟ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟ ΚΟΣΤΟΣ ΚΑΙ Ο ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΟΣΤΟΥΣ ΤΗΣ ΡΥΠΑΝΣΗΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

4.1.	Το Κόστος του Περιβάλλοντος.....	61
4.2.	Ο Υπολογισμός του Κόστους της Περιβαλλοντικής Ρύπανσης.....	61

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΗΣ ΑΡΧΗΣ «Ο ΡΥΠΑΙΝΩΝ ΠΛΗΡΩΝΕΙ» ΣΤΟ ΝΕΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

5.1.	Η Εφαρμογή της αρχής «Ο Ρυπαίνων Πληρώνει» και το Καθεστώς Περιβαλλοντικής Ευθύνης.....	63
5.2.	Πρόληψη και Αποκατάσταση της Περιβαλλοντικής Ζημιάς.....	64
5.3.	Σύστημα Χρηματοοικονομικών Εγγυήσεων.....	64
5.4.	Η «Αξία» του Περιβάλλοντος.....	64
	Αντί Επιλόγου (Συμπέρασμα).....	66
	Αναφορές.....	69
	Βιβλιογραφία.....	76

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

“ Οι σχέσεις ανάμεσα στην οικονομία και το περιβάλλον αποτελούν μια παραμελημένη πτυχή της επιστημονικής συζήτησης, αν αναλογιστούμε ότι το περιβάλλον αποτελεί μια τριτεύουσα πτυχή της οικονομικής ανάπτυξης. ^[1]

Η οικονομική, και ιδιαίτερα η βιομηχανική, ανάπτυξη των τελευταίων δεκαετιών ήταν αλματώδης. Πέρα από τις ευεργετικές συνέπειες που έφερε, συνοδεύτηκε και από ορισμένες αρνητικές επιπτώσεις. Μια από τις κυριότερες είναι η ρύπανση του φυσικού περιβάλλοντος από τις αναθυμιάσεις, τα απόβλητα των βιομηχανιών, τα καυσαέρια των συγκοινωνιακών μέσων, τις βλάβες των χημικών, τις πυρηνικές δοκιμές και άλλα πολλά. Η μόλυνση του περιβάλλοντος στη σημερινή εποχή, και ιδιαίτερα στις βιομηχανικές χώρες, έλαβε ανησυχητικές διαστάσεις και ήδη απειλεί όχι μόνο την υγεία των ανθρώπων, αλλά και την επιβίωση του φυτικού και ζωικού βασιλείου. ^[2]

Για το περιβάλλον και τη σχέση του με την βιομηχανία, γίνονται συζητήσεις με 200 χρόνια καθυστέρηση καθώς ο κόσμος, και ειδικά ο δυτικός, γνώρισε τι είναι βιομηχανία, ποιές είναι οι θετικές και ποιές οι αρνητικές επιπτώσεις της στο περιβάλλον και τώρα - μετά τη γνώση προσπαθεί να βρει λύσεις.

Χρειάστηκε αρκετός καιρός, χρειάστηκε να περάσουν δηλαδή από το πλαίσιο της ανάπτυξης όλες οι βιομηχανικές χώρες και να καταστρέψουν το περιβάλλον τους, ώστε να αντιληφθούν ότι η ανάπτυξη δεν γινόταν σωστά, διότι άφηνε πίσω της ερείπια. ^[3]

Στις χώρες όπου το ενδιαφέρον για την υποβάθμιση του περιβάλλοντος διαρκώς αυξάνεται, πολλοί έφτασαν στο σημείο να υποστηρίζουν ότι θα πρέπει να σταματήσει η παραπέρα οικονομική ανάπτυξη για να προστατευτεί το φυσικό περιβάλλον. Μελετητές διαφόρων ειδικοτήτων, ακολουθώντας διαφορετικές προσεγγίσεις, έχουν προσπαθήσει να διαγνώσουν τα αίτια της ρύπανσης του περιβάλλοντος καταλλήγοντας ότι σημαντικό ρόλο παίζουν η οικονομική ανάπτυξη και η τεχνολογία στα διάφορα προβλήματα του. ^[4]

Ο έντονος προβληματισμός που υπάρχει γύρω από την οικονομική ανάπτυξη και την περιβαλλοντική παράμετρο, καθώς και ο τρόπος συνδιασμού τους δεν έχουν επιφέρει ακόμα ενθαρρυντικά αποτελέσματα και αισιόδοξα μηνύματα.

Η προστασία του περιβάλλοντος, διεθνώς, βρίσκεται σε μια ανοιχτή πάλη με τα αλληλοσυγκρουόμενα οικονομικά συμφέροντα... ^[5]”

Για να μπορέσουμε να καταλάβουμε το νόημα της παραπάνω άποψης, είναι απαραίτητο να κατανοήσουμε το περιεχόμενο των παραμέτρων που περιλαμβάνει, δηλαδή της «οικονομικής ανάπτυξης» της «προστασίας του περιβάλλοντος» και της «ρύπανσης».

Αντικειμενικός σκοπός της παρούσης εργασίας είναι η θεωρητική εξέταση των τριών αυτών συνιστωσών - της οικονομικής ανάπτυξης της προστασίας του περιβάλλοντος και της ρύπανσης - και η προσπάθεια να δωθεί μια γενική εικόνα της μεταξύ τους σχέσης.

Η ύλη θα αναπτυχθεί σε τρία μέρη:

Στο πρώτο μέρος θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά στην έννοια της οικονομικής ανάπτυξης, θα παρατεθούν ορισμοί, θα γίνει αναλυτική ανάπτυξη των χαρακτηριστικών, των παραγόντων και των σταδίων της ανάπτυξης θα παρουσιαστούν τα οφέλη και τα κόστη που απορρέουν, όταν μια κοινωνία προσπαθεί να πετύχει την οικονομική ανάπτυξη ενώ θα γίνει αναφορά και στο πέρασμα από την οικονομική ανάπτυξη στην βιώσιμη, στους λόγους που οδήγησαν σ' αυτή τη μετάβαση, θα δωθούν ορισμοί, θα γίνουν προσπάθειες να κατανοηθεί το περιεχόμενο και η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης

και θα παρουσιαστούν οι σχέσεις της με τις βιομηχανικές - ανεπτυγμένες και τις αναπτυσσόμενες χώρες.

Στο δεύτερο μέρος θα εξεταστεί η σημασία της προστασίας του περιβάλλοντος, θα παρουσιαστεί η κρίση από την οποία διέρχεται, θα αναφερθούν οι προσπάθειες που έγιναν σε διακυβερνητικό επίπεδο για την θεμελίωση άσκησης περιβαλλοντικής πολιτικής (αρχές και προγράμματα δράσης), οι Διεθνείς Διασκέψεις για το περιβάλλον και θα γίνει εκτενής αναφορά στο Κοινωνικό Δίκαιο περιβάλλοντος και

Στο τρίτο μέρος θα παρουσιαστούν οι σχέσεις της οικονομικής ανάπτυξης με τη ρύπανση, το πως η οικονομική ανάπτυξη ευθύνεται για την εκτεταμένη παρουσία της ρύπανσης ανα τον κόσμο και τι συνέπειες έχει αυτό και θα παρατεθούν ορισμένες συμβιβαστικές λύσεις.

Η παρούσα εργασία είναι αποτέλεσμα βιβλιογραφικής έρευνας και αναζήτησης μέσα από το διαδίκτυο σχετικών ιστοσελίδων, ενώ καταβλήθηκαν προσπάθειες να γίνει μια - όσο το δυνατόν - ολοκληρωμένη παράθεση των βασικών εννοιών της οικονομικής ανάπτυξης της ρύπανσης και της προστασίας του περιβάλλοντος, ώστε να δωθεί μια προσεγγιστική απεικόνιση του τρόπου με τον οποίο οι παραπάνω έννοιες αλληλοεμπλέκονται και αλληλοεπηρεάζονται.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ

ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΣΤΗ

ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Ορισμός και έννοια της Οικονομικής Ανάπτυξης

1.1. Ορισμός της Οικονομικής Ανάπτυξης ή Μεγέθυνσης.

“ Η Οικονομική Ανάπτυξη αποτελεί μια έννοια για την οποία στη βιβλιογραφία έχουν διατυπωθεί ποικίλοι ορισμοί.Μερικοί από εκείνους που αποδίδουν με σαφήνεια το περιεχόμενό της, παρατίθενται στη συνέχεια:

- *Οικονομική Ανάπτυξη ή Μεγέθυνση* μιας χώρας είναι η διαδικασία αύξησης της κατά κεφαλή παραγωγής της. ^[6]
- *Οικονομική Ανάπτυξη* είναι η διαδικασία μεταβολής της τεχνολογικής δομής και του θεσμικού πλαισίου της οικονομίας που οδηγεί σε Οικονομική Μεγέθυνση (αύξηση παραγωγής αγαθών). ^[7]

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι όροι «Οικονομική Ανάπτυξη» και «Οικονομική Μεγέθυνση» ασφαλώς και συνδέονται μεταξύ τους, αλλά δεν είναι πάντα ταυτόσημοι.Μια ιδιαίτερα χρήσιμη διάκριση μεταξύ των δυο αυτών εννοιών έκανε ο Daly το 1989. Κατά τον Daly η Οικονομική Ανάπτυξη αναφέρεται στην ποιοτική πρόοδο της ευημερίας ενώ η Οικονομική Μεγέθυνση αναφέρεται στη φυσική επέκταση της παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών. Θεωρητικά είναι δυνατόν να έχουμε Οικονομική Ανάπτυξη χωρίς Οικονομική Μεγέθυνση και Μεγέθυνση χωρίς Οικονομική Ανάπτυξη, αλλά ο λόγος που η διάκριση αυτή δεν γίνεται είναι ότι οι περιπτώσεις που συντελείται Οικονομική Μεγέθυνση χωρίς Οικονομική Ανάπτυξη είναι σπάνιες και χωρίς σημασία απο θεωρητική άποψη. ^[8]

- Ορισμένοι πάλι συγγραφείς ορίζουν την *Οικονομική Ανάπτυξη* ως τη δυναμική τάση ενός οικονομικού συστήματος. ^[9]

Με αυτήν ακριβώς την έννοια η Οικονομική Ανάπτυξη αποτέλεσε σημαντικό πρόβλημα της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης συνδεδεμένο με άλλα προβλήματα, όπως της αναπαραγωγής, των διακυμάνσεων και των κρίσεων καθώς και του οικονομικού κύκλου.Με μια ειδικότερη έννοια ο όρος Οικονομική Ανάπτυξη χαρακτηρίζει ένα πρόβλημα που έχει πάρει ιδιαίτερη σημασία στη νεώτερη οικονομική επιστήμη.Το πρόβλημα αυτό συνοψίζεται στην ανάγκη να δοθεί στην οικονομική δραστηριότητα ένας ρυθμός αύξησης με κάποιον κανονικό χαρακτήρα για να μην υπάρχουν οι τάσεις ανασχεσης και να υπερνικηθούν καταστάσεις χρόνιας οικονομικής χαλάρωσης (υπανάπτυξης) - Νέα Δομή, τόμος 4, σελ. 33-34,Αθήνα 1996. ”

1.2. Έννοια της Οικονομικής Ανάπτυξης.

“ Η έννοια της Οικονομικής Ανάπτυξης υπάγεται στην ευρύτερη έννοια της γενικής ανάπτυξης μιας χώρας. Ως γενική ανάπτυξη μπορούμε να θεωρήσουμε τη συνεχή άνοδο της ποιότητας ζωής μιας κοινωνίας. Με την έννοια αυτή, τρία τουλάχιστον είναι τα κεντρικά συστατικά στοιχεία της γενικής ανάπτυξης:

- 1) Η ικανότητα για την εξασφάλιση των *βασικών αναγκών* του ανθρώπου. Οι βασικές ανάγκες που είναι τελείως απαραίτητες για τη διατήρηση της ζωής είναι η διατροφή, η κατοικία, η υγεία και η εκπαίδευση. Αφού κύρια επιδίωξη κάθε οικονομικής δραστηριότητας είναι η εξασφάλιση των μέσων για την ικανοποίηση των βασικών αναγκών, μπορούμε να πούμε ότι η οικονομική ανάπτυξη είναι αναγκαία προϋπόθεση για τη γενική ανάπτυξη.
- 2) Η ανθρώπινη *αξιοπρέπεια*. Όλοι οι άνθρωποι, σε οποιαδήποτε κοινωνία και αν ζουν, επιδιώκουν ένα είδος αξιοπρέπειας, αν και αυτή η αξιοπρέπεια μπορεί να διαφέρει από κοινωνία σε κοινωνία.
- 3) Η ανθρώπινη *ελευθερία*. Η ελευθερία, στην προκειμένη περίπτωση, θα πρέπει να θεωρηθεί με την ευρύτερη θεμελιώδη σημασία του όρου, δηλαδή την ελευθερία από τις υλικές συνθήκες της ζωής που αλλοτριώνουν τον άνθρωπο και ελευθερία από την κοινωνική υποταγή του ανθρώπου σε άλλους ανθρώπους, στην άγνοια, στους κοινωνικούς θεσμούς, στην αθλιότητα κλπ.

Η γενική ανάπτυξη μιας χώρας περιλαμβάνει την κοινωνική, πολιτική, οικονομική, διοικητική ανάπτυξη, καθώς και λοιπές μορφές ανάπτυξης. Είναι προφανές ότι η οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας δεν μπορεί να εξηγηθεί σε αναφορά μόνο προς οικονομικούς αλλά και εξωοικονομικούς παράγοντες. Μια οικονομία δεν είναι ένα μηχανικό σύστημα και οι οικονομικές δυνάμεις δεν λειτουργούν όπως οι φυσικοί νόμοι.

Με τον όρο Οικονομική Ανάπτυξη εννοείται η διαδικασία με την οποία το *πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα* μιας χώρας αυξάνεται κατά τη διάρκεια μιας *μακράς χρονικής περιόδου*, υπό την προϋπόθεση ότι *ανεβαίνει το επίπεδο της κοινωνικής ευημερίας*.

Στον παραπάνω ορισμό δίνεται έμφαση στη λέξη *διαδικασία*, γιατί αυτή υποδηλώνει τη λειτουργία ορισμένων δυνάμεων, που αλληλοσχετίζονται και επιδρούν η μια στην άλλη και οι οποίες μας αποκαλύπτουν τη «λογική» ή εσωτερική δομή της ανάπτυξης μιας οικονομίας.

Αν το ενδιαφέρον μας για την ανάπτυξη μιας χώρας προέρχεται από την επιθυμία να ανέβει το βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού, τότε ως πρωταρχικός σκοπός της ανάπτυξης θα πρέπει να ληφθεί η αύξηση του πραγματικού κατά κεφαλήν εισοδήματος μάλλον παρά η αύξηση απλώς του πραγματικού εθνικού εισοδήματος, γιατί αν αντικειμενικός σκοπός ήταν η αύξηση του πραγματικού εθνικού εισοδήματος, αυτή ενδεχόμενα να μη συνεπαγόταν και άνοδο του βιοτικού επιπέδου, αν ο ρυθμός αύξησης του πληθυσμού ήταν ανώτερος ή ίσος προς το ρυθμό αύξησης του εθνικού εισοδήματος. Το αποτέλεσμα θα ήταν μειούμενο ή σταθερό κατά κεφαλήν εισόδημα, πράγμα που δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν οικονομική ανάπτυξη.

Στον ορισμό τονίζεται επίσης η μακρά χρονική περίοδος, γιατί εκείνο που έχει σημασία από άποψη ανάπτυξης είναι μια παρατεταμένη αύξηση του πραγματικού εισοδήματος και όχι απλώς μια αύξηση κατά τη διάρκεια μιας σύντομης χρονικής περιόδου, όπως συμβαίνει κατά την αιχμή του οικονομικού κύκλου.

Τέλος θα πρέπει να τονιστεί η προϋπόθεση κάτω από την οποία η μακροχρόνια αύξηση του κατά κεφαλήν πραγματικού προϊόντος αποτελεί οικονομική ανάπτυξη. Με τον όρο *άνοδος της κοινωνικής ευημερίας* εννοείται η παράλληλη επίτευξη και ορισμένων άλλων σκοπών, όπως είναι η δικαιότερη διανομή του εισοδήματος, η άνοδος των επιπέδων υγείας και εκπαίδευσης, η αύξηση της απασχόλησης κλπ. ^[10]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2°

Θεωρίες Οικονομικής Ανάπτυξης

“ Οι θεωρίες γύρω από την Οικονομική Ανάπτυξη μελετούν τις συνθήκες που μπορούν να εξασφαλίσουν ανάπτυξη του οικονομικού οργανισμού για μεγάλο χρονικό διάστημα και να εξουδετερώσουν τα εμπόδια που μπορούν να την ανακόψουν ή να την παρεμποδίσουν, ενώ ταυτόχρονα υποδειχνουν μέτρα συντονισμού, ενθάρρυνσης και ελέγχου. ^[11]”

Είναι μεγάλη η ποικιλία των θεωριών που αφορούν στη διαδικασία της Οικονομικής Ανάπτυξης και παρ' όλο που όλες αυτές οι θεωρίες προσπαθούν να ερμηνεύσουν την Οικονομική Ανάπτυξη, κάθε μια από αυτές ξεκινάει από διαφορετικό θεωρητικό υπόβαθρο και χρησιμοποιεί ξεχωριστό μηχανισμό για να ερμηνεύσει τις πολλαπλές αλλαγές που περικλείνει η ανάπτυξη.

Για την καλύτερη όμως διερεύνηση των θεωριών και για λόγους απλουστεύσεως της ταξινόμησής τους, οι οικονομολόγοι συνέθεσαν τις τέσσερις βασικές παραλλαγές των θεωριών της οικονομικής ανάπτυξης: τις κλασσικές, τις νεοκλασσικές, τις ριζοσπαστικές ή μαρξιστικές και τις διαρθρωτικές θεωρίες. ^[12] “

2.1. Κλασσικές Θεωρίες για την Οικονομική Ανάπτυξη.

“ Η προσπάθεια διερεύνησης των παραγόντων που συντελούν στην Οικονομική Ανάπτυξη αρχίζει με τους κλασσικούς οικονομολόγους Adam Smith (1776), David Ricardo (1817), Thomas Malthus (1798) και αρκετά αργότερα Frank Ramsey (1928), Allyn Young (1928) και Frank Night (1944). Ο πρώτος όμως συγγραφέας που επιχείρησε να κάνει μια οργανική ανάλυση του προβλήματος είναι ο Josef Alois Shumpeter (1883-1950), ένας από τους μεγαλύτερους οικονομολόγους του αιώνα μας, ο οποίος το 1912 δημοσίευσε το έργο του «Θεωρία της Οικονομικής Ανάπτυξης» (Theorie der Wirtschaftliche Entwicklung). ^[13]”

Στο έργο του αυτό ο Shumpeter διαπιστώνει ότι η ορμητική ανάπτυξη της σύγχρονης οικονομίας βαδίζει προς ένα κρίσιμο σημείο, που μπορεί να επιφέρει την αυτοκαταστροφή του συστήματος.

Η επιχειρηματική λειτουργία που αποτελεί το ελατήριο και το κίνητρο για την επίτευξη θέσεων μεγίστης απόδοσης με τη συνεχή εισαγωγή «καινοτομιών» (νέα αγαθά, νέες τεχνικές μέθοδοι, νέες αγορές, νέες πρώτες ύλες), τείνει πραγματικά να εξασθενήσει σιγά σιγά όσο κατακτιούνται οι θέσεις μεγίστης απόδοσης. ^[14]

Σημείο εκκίνησης όμως της σύγχρονης Οικονομικής Ανάπτυξης αποτελεί το κλασσικό άρθρο του Ramsey (1928) όπου εκεί εισάγεται η έννοια της διαχρονικής αριστοποιητικής συμπεριφοράς των νοικοκυριών και γίνεται χρήση της διαχρονικής συνάρτησης χρησιμότητας. ^[15]”

2.2. Νεοκλασσικές Θεωρίες για την Οικονομική Ανάπτυξη.

“ Η επόμενη σημαντική συμβολή προέρχεται από τους Solow (1956) και Swan (1956). Στο υπόδειγμα Solow-Swan κατασκευάζεται η νεοκλασσική συνάρτηση παραγωγής, υιοθετείται η υπόθεση των σταθερών αποδόσεων κλίμακας, οι φθίνουσες

αποδόσεις για τον κάθε συντελεστή παραγωγής και η σταθερή ελαστικότητα υποκατάστασης ανάμεσα στους συντελεστές παραγωγής. Αυτή η συνάρτηση παραγωγής συνδυάστηκε με ένα κανόνα σταθερού ρυθμού αποταμίευσης που προκαλεί μια άκρως απλή γενική ισορροπία στο υπόδειγμα της οικονομίας. Αργότερα (1960), οι θεωρητικοί της νεοκλασικής σχολής πρόσθεσαν και μια άλλη παράμετρο στο υπόδειγμα, την τεχνολογική πρόοδο η οποία επηρεάζεται με έναν εξωγενή τρόπο.

Το 1965 οι Cass και Koopmans αναδιατύπωσαν το νεοκλασικό υπόδειγμα οικονομικής ανάπτυξης λαμβάνοντας υπόψη την ανάλυση του Ramsey - αριστοποιητική συμπεριφορά νοικοκυριών – πετυχαίνοντας έτσι να παράσχουν έναν ενδογενή προσδιορισμό του ρυθμού αποταμίευσης.^[16]

Οι σύγχρονοι νεοκλασικοί συγκεντρώνουν κυρίως την προσοχή τους στην αποδοτική κατανομή δεδομένων πόρων και ως επί το πλείστον αγνοούν τους κοινωνικούς και πολιτικούς παράγοντες. Το πνεύμα των νεοκλασικών υποδειγμάτων διαπιστώνεται στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται τους οικονομικούς μηχανισμούς κινήτρων και ανταποκρίσεων που καθορίζουν τη συμπεριφορά των ατόμων κατά την λήψη των αποφάσεών τους.

Ένα επιπρόσθετο και σημαντικό στοιχείο των νεοκλασικών υποδειγμάτων είναι η υπόθεση τους ότι ο μηχανισμός των τιμών οδηγεί την κατανομή των πόρων προς κατευθύνσεις δυνητικά αυτοεξισορροπητικές.^[17]

2.3. Ριζοσπαστικές ή Μαρξιστικές Θεωρίες για την Οικονομική Ανάπτυξη.

“ Οι ριζοσπαστικές ή μαρξιστικές θεωρίες για την Οικονομική Ανάπτυξη, ως αντίθετες προς την ορθοδοξία του νεοκλασικισμού, έχουν προσελκύσει νέο ενδιαφέρον και νέους οπαδούς.

Οι νεοκλασικές θεωρίες παρουσιάζονται ευρύτατα ως αδιάφορες στις ιστορικές αλλαγές, θεωρώντας τον βιομηχανικό καπιταλισμό σαν φυσική κατάσταση, και αδιάφορες στα θέματα διεθνούς διαπραγματευτικής δύναμης, ανισότητας στην κατανομή του εισοδήματος και σε γενικά ζητήματα συμμετοχής και «δικαιοσύνης». Για τους ριζοσπάστες, τα κενά αυτά δείχνουν αποφυγή των πιο ενδιαφερουσών και πιο σημαντικών πλευρών της ανάπτυξης. Μεγάλο μέρος της απήχησης που έχουν οι ριζοσπαστικές οικονομικές θεωρίες οφείλεται στον ανοιχτά δεοντολογικό τους χαρακτήρα, όπως μαρτυράει ο ζήλος τους να δώσουν οδηγίες για μεταρρυθμίσεις (ή και επανάσταση) και το επανειλημμένα τονιζόμενο ενδιαφέρον τους για τους φτωχούς, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο διεθνές πεδίο. Αποτελέσματα της θέσεως αυτής είναι ότι οι δριμύτεροι επικριτές απορρίπτουν τις ριζοσπαστικές θεωρίες με τη δικαιολογία ότι δεν αποτελούν μορφή οικονομικής ανάλυσης αλλά μάλλον έναν κλάδο ηθικής. Δεν είναι καθόλου περίεργο, ότι οι οικονομολόγοι που ορίζουν την «ανάπτυξη» κατά διαφορετικούς τρόπους, χρησιμοποιούν αντίστοιχα διαφορετικά όργανα ανάλυσης και καταλήγουν σε διαφορετικά συμπεράσματα.^[18]”

2.4. Διαρθρωτικές Θεωρίες για την Οικονομική Ανάπτυξη.

“ Είναι ίσως ευκολότερο να πει κανείς, τι δεν είναι οι διαρθρωτικές θεωρίες, παρά να εξηγήσει συστηματικά τι είναι ή τι λένε.

Κυρίως δεν αποτελούν μια «μέση οδό», μεταξύ ριζοσπαστικών και νεοκλασικών θεωριών – δεν προσπαθούν να συμβιβάσουν τις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στις δυο αυτές θεωρίες, διαλέγοντας τα καλύτερα ή τα πιο ελκυστικά στοιχεία από την κάθε

μία. Δεν είναι σύνθεση της νεοκλασικής και της ριζοσπαστικής αντίθεσης. Στέκονται μόνες τους σαν ιδεολογικές ενότητες, που δικαιολογημένα περιγράφονται ως «ανεξάρτητες» από τις άλλες δυο κατηγορίες θεωριών.

Οι βάσεις των διαρθρωτικών θεωριών είναι, στην καλύτερη περίπτωση, εκλεκτικές. Δεν αποτελούν ομοιογενές σώμα εννοιών, ή τουλάχιστον ένα σώμα που αναγκαστικά έχει έσωτερική συνέπεια.

Η υπομονετική εργασία του Simon Kuznets («Μακροπρόθεσμη μεταβολή εισοδήματος», 1952) με την οποία καθόρισε μια εμπειρική βάση των συστατικών μερών του εθνικού εισοδήματος και του εθνικού προϊόντος, και η έρευνα του Hollis Chenery και των συνεργατών του αποτέλεσαν κι αυτές το υπόβαθρο των διαρθρωτικών θεωριών.

Οι διαρθρωτικές θεωρίες οικονομικής ανάπτυξης είναι οι πιο πρόσφατες από οποιαδήποτε άλλη θεωρία. Παρουσιάζουν πιο χαλαρούς στόχους, είναι λιγότερο δογματικές -στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να είναι περισσότερο πραγματικές- και τείνουν να βασίζονται περισσότερο σε εμπειρικούς ελέγχους.

Οι διαρθρωτικές θεωρίες συγκεντρώνουν το ενδιαφέρον τους στη σύνθεση της οικονομίας και κυρίως στους πόρους της παραγωγής.^[19] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Χαρακτηριστικά της Διαδικασίας της Ανάπτυξης

“ Η Οικονομική Ανάπτυξη συνεπάγεται ορισμένες μεταβολές στην οικονομική και κοινωνική δομή μιας χώρας. Αυτό προκύπτει από τη μελέτη της διαδικασίας της ανάπτυξης πολλών χωρών του σημερινού κόσμου. Πολλές από τις μεταβολές αυτές είναι συγχρόνως αιτία και αποτέλεσμα της Οικονομικής Ανάπτυξης, ενώ άλλες είναι απλώς παρακολούθημα της ανάπτυξης. Οι κυριότερες από τις παραπάνω μεταβολές είναι: οι Οικονομικές Μεταβολές και οι Μη Οικονομικές Μεταβολές.^[20] “

3.1. Οικονομικές Μεταβολές.

“ Η διάρθρωση της παραγωγής, δηλαδή οι σχετικές ποσότητες των παραγόμενων αγαθών, μεταβάλλεται. Αν διαιρέσουμε την οικονομία σε τρεις βασικούς τομείς παραγωγής, δηλαδή γεωργία, βιομηχανία και υπηρεσίες (ειδικές παροχές), κατά την ανάπτυξη λαμβάνουν χώρα οι ακόλουθες μεταβολές στη διάρθρωση της παραγωγής: Η συμμετοχή του αγροτικού τομέα στο συνολικό προϊόν της οικονομίας μειώνεται, ενώ η συμμετοχή του βιομηχανικού τομέα αυξάνεται σημαντικά. Όσον αφορά στην τάση συμμετοχής του τομέα των υπηρεσιών στο συνολικό προϊόν δεν παρατηρούνται ούτε σημαντικές, ούτε συνεπείς μεταβολές (Κόλιν Κλάρκ «Οι όροι της οικονομικής προόδου» 1940).

Τίθεται λοιπόν το εξής ερώτημα: γιατί κατά τη διαδικασία της σύγχρονης οικονομικής ανάπτυξης ο ρυθμός αύξησης του γεωργικού προϊόντος είναι σημαντικά χαμηλότερος από το ρυθμό αύξησης του προϊόντος της βιομηχανίας; Η βασική εξήγηση του φαινομένου αυτού είναι ότι η μακροχρόνια εισοδηματική ελαστικότητα της ζήτησης για τα προϊόντα του αγροτικού τομέα είναι χαμηλή (μικρότερη από τη μονάδα), ενώ η αντίστοιχη εισοδηματική ελαστικότητα για τα προϊόντα του βιομηχανικού τομέα αλλά και για ορισμένες υπηρεσίες είναι υψηλή (μεγαλύτερη της μονάδας).

Η δεύτερη βασική διαρθρωτική μεταβολή κατά την ανάπτυξη, αφορά στη μετακίνηση του εργατικού δυναμικού από τον αγροτικό τομέα προς τους άλλους τομείς της οικονομίας. Σχετικά, το ποσοστό του εργατικού δυναμικού του απασχολούμενου στη γεωργία μειώνεται σημαντικά, ενώ αυξάνεται το ποσοστό των δυο άλλων τομέων και ιδιαίτερα της βιομηχανίας.

Η κατανάλωση κατά τη διαδικασία της ανάπτυξης υπόκειται σε σημαντικές διαρθρωτικές μεταβολές. Καθώς αυξάνεται το κατά κεφαλήν εισόδημα, όλο και μικρότερο ποσοστό του εισοδήματος διατίθεται για την κάλυψη των βασικών αναγκών διαβίωσης και μεγαλύτερο ποσοστό για την κάλυψη των ανωτέρου επιπέδου αναγκών. Ειδικότερα, τα διαρκή καταναλωτικά αγαθά και ορισμένες υπηρεσίες (π.χ. υγεία, αναψυχή κλπ.) αποκτούν πιο σημαντική θέση στα πρότυπα κατανάλωσης. Επίσης πρέπει να τονιστεί ότι αυξάνεται και η συμμετοχή στη συνολική κατανάλωση των συλλογικών απολαύσιμων αγαθών (ιατρική περίθαλψη κλπ.).

Οι μέθοδοι παραγωγής μεταβάλλονται με διάφορους τρόπους κατά την ανάπτυξη. Οι κυριότεροι από αυτούς τους τρόπους είναι:

Πρώτον, το κεφάλαιο ανά απασχολούμενο αυξάνεται σταθερά.

Δεύτερον, το μέγεθος των παραγωγικών μονάδων μετρούμενο με την ποσότητα του κεφαλαίου, τον αριθμό των απασχολούμενων ή του προϊόντος, αυξάνεται, ενώ αυτές

γίνονται πολύπλοκες.

Τρίτον, η εξειδίκευση της εργασίας τόσο ανάμεσα στις παραγωγικές μονάδες όσο και μέσα σε αυτές επιτείνεται.

Τέλος η συμμετοχή του κράτους στην οικονομική ζωή γίνεται όλο και πιο ενεργητική, όχι μόνο με την έννοια της οργάνωσης και κατεύθυνσης της οικονομικής ζωής, αλλά με την έννοια της άμεσης συμμετοχής αυτού στην παραγωγή και κατανάλωση. Η αυξανόμενη κρατική παρέμβαση σε όλους τους τομείς δραστηριότητας ξεκινάει αφενός μεν από την ανάγκη να δοθεί μεγαλύτερη ώθηση στην ανάπτυξη, αφετέρου δε από την αδυναμία του συστήματος του ελεύθερου ανταγωνισμού να οδηγήσει στο μέγιστο κοινωνικό όφελος, με τη μεγιστοποίηση του ατομικού οφέλους.^[21]”

3.2. Μη Οικονομικές Μεταβολές.

“ Λόγω των οικονομικών μεταβολών και ταυτόχρονα με αυτές, συντελούνται και ορισμένες διαρθρωτικές μεταβολές στην κοινωνία. Η πιο σημαντική μεταβολή αφορά στη δημιουργία και επέκταση των αστικών κέντρων και τη συνεχή μετακίνηση του πληθυσμού προς αυτά. Τα αστικά κέντρα γίνονται πόλοι έλξης της δευτερογενούς και τριτογενούς παραγωγής καθώς και μεγάλα καταναλωτικά κέντρα. Άλλες κοινωνικές μεταβολές που λαμβάνουν χώρα κατά την ανάπτυξη είναι η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου των ατόμων, η αύξηση της επαγγελματικής και κοινωνικής κινητικότητας, η αλλοίωση της επαγγελματικής κατανομής του πληθυσμού, η μεταβολή του μεγέθους και της διάρθρωσης της οικογένειας και εν γένει της οικογενειακής ζωής.^[22] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Παράγοντες Της Οικονομικής Ανάπτυξης.

Όπως για κάθε διαδικασία, οικονομική και μη, που λαμβάνει χώρα σε μια κοινωνία χρειάζονται ορισμένοι παράγοντες που να την προσδιορίζουν, έτσι και για την επίτευξη της οικονομικής ανάπτυξης απαιτούνται ορισμένοι στρατηγικοί παράγοντες τους οποίους, σύμφωνα με τις αρχές της θεωρητικής οικονομικής αποτελούν: (α) οι φυσικοί πόροι, (β) οι ανθρώπινοι πόροι, (γ) το κεφάλαιο, (δ) η τεχνολογική πρόοδος, (ε) η επιχειρηματικότητα, (στ) το μέγεθος της αγοράς και (ζ) το θεσμικό πλαίσιο.

Πριν, όμως, την θεωρητική εξέταση καθενός από τους παράγοντες αυτούς που συντελούν στην οικονομική ανάπτυξη, πρέπει να τονισθεί ότι είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ποιος παίζει πιο σημαντικό ρόλο στην διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης, αφενός μεν γιατί το κατώτατο όριο ποσότητας της παραγωγής που απαιτείται διαφέρει από χώρα σε χώρα και από κοινωνία σε κοινωνία, αφετέρου δε γιατί υπάρχουν δυνατότητες κάποιοι παράγοντες (εξαιρείται ίσως ο παράγοντας των φυσικών πόρων) να αντικατασταθούν από κάποιους άλλους.

4.1. Οι Φυσικοί Πόροι.

“ Όταν μιλάμε για φυσικούς πόρους, εννοούμε τις από το φυσικό περιβάλλον παρεχόμενες στην οικονομία υπηρεσίες με διάφορες μορφές. Οι πιο διαδεδομένες μορφές του συντελεστή φυσικοί πόροι είναι οι εξής:

- 1) Οι φυσικές και σχεδόν άφθαρτες δυνάμεις του εδάφους που αποτελούν τις βασικές εισροές στο γεωργικό τομέα.
- 2) Οι από το έδαφος εξαγόμενες φυσικές ύλες και δυνάμεις, που χρησιμοποιούνται ως εισροές στη βιομηχανία και στους άλλους κλάδους δραστηριότητας.
- 3) Η μορφολογία του εδάφους που επηρεάζει τον τόπο εγκατάστασης των οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο και στη διαμόρφωση των συγκοινωνιών.

Η οικονομική σημασία των φυσικών πόρων δεν εξαρτάται μόνο από τις φυσικές τους ιδιότητες, αλλά και από την ύπαρξη των συμπληρωματικών συντελεστών της παραγωγής και από τους όρους κάτω από τους οποίους αυτοί είναι διαθέσιμοι, όπως επίσης και από την ύπαρξη των αγορών για τη διάθεση των παραγόμενων προϊόντων και την ένταση της ζήτησης για αυτά. ^[23] “

4.2. Οι Ανθρώπινοι Πόροι.

“ Οι μορφές υπό τις οποίες οι ανθρώπινοι πόροι έχουν σημασία για την οικονομική ανάπτυξη μπορεί να διακριθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

4.2.1. Το Μέγεθος του Πληθυσμού.

Η σχέση ανάμεσα στο μέγεθος του πληθυσμού και στο επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης έχει απασχολήσει τους οικονομολόγους επί αιώνες.

Το πρόβλημα που παρουσιάζεται έχει άμεση σχέση με την αύξηση του πληθυσμού καθώς αυτή η αύξηση έχει ως αποτέλεσμα τον υποβιβασμό του πραγματικού εισοδήματος των ανθρώπων σε επίπεδο ανταποκρινόμενο στο ελάχιστο όριο συντήρησης.

Η ταχεία αύξηση του πληθυσμού επιδρά επίσης δυσμενώς και στις επενδύσεις για την επίτευξη υψηλού ρυθμού ανάπτυξης.

Οι υψηλοί ρυθμοί αύξησης του πληθυσμού διευρύνουν την ανάγκη για δημιουργία έργων κοινωνικής υποδομής και δημιουργούν πρόσθετες οργανωτικές απαιτήσεις της κοινωνίας, ενώ έχουν άμεση επίδραση πάνω στις μελλοντικές δαπάνες για εκπαίδευση και υγεία.

4.2.2. Η Ποσότητα της Προσφερόμενης Εργασίας.

Για την οικονομική ανάπτυξη μιας χώρας μεγάλη σημασία έχει εκείνο το τμήμα του πληθυσμού που είναι ικανό για εργασία, το λεγόμενο εργατικό δυναμικό.

Πρέπει εδώ να τονιστεί ότι το μέγεθος του εργατικού δυναμικού δεν αποτελεί ακριβές μέτρο της προσφερόμενης εργασίας, γιατί δε λαμβάνει υπόψη την ικανότητα των εργατών ή το χρόνο που είναι διατεθειμένοι αυτοί να προσφέρουν στην παραγωγική διαδικασία.

4.2.3. Η Ποιότητα των Ανθρώπινων Πόρων.

Με την ευρύτερη έννοια ο όρος «ποιότητα των ανθρώπινων πόρων» περιλαμβάνει τις φυσικές και πνευματικές ικανότητες του πληθυσμού: το επίπεδο της υγείας, της εκπαίδευσης και της εξειδίκευσης, την προσαρμοστικότητα και ζωτικότητα, την κοινωνική ανταπόκριση του πληθυσμού στα οικονομικά κίνητρα, καθώς και την ετοιμότητα αυτού να υποστεί οικονομικές μεταβολές. ^[24] “

4.3. Το Κεφάλαιο.

“ Είναι ο παράγοντας ο οποίος σύμφωνα με τους οικονομολόγους θεωρείται ο σπουδαιότερος. Τρεις είναι οι κυριότεροι λόγοι που προβάλλονται για την υποστήριξη αυτής της γνώμης:

- 1) Το κεφάλαιο είναι το πρακτικότερο μέσο επιτάχυνσης της οικονομικής ανάπτυξης γιατί υπόκειται σε λιγότερους αντικειμενικούς περιορισμούς.
- 2) Όσο μεγαλύτερη αφθονία κεφαλαίου υπάρχει τόσο περισσότερες είναι οι δυνατότητες εφαρμογής εκτεταμένων μεθόδων παραγωγής σύμφωνα προς τις σύγχρονες τεχνολογικές εξελίξεις.
- 3) Δοθείσης της σχέσης ανάμεσα στο κεφάλαιο και το προϊόν, ο σχηματισμός του κεφαλαίου οδηγεί σε αύξηση του προϊόντος και κάνει δυνατή την αποταμίευση μέρους αυτού για παραπέρα επένδυση. ^[25] “

4.4. Η Τεχνολογική Πρόοδος.

“ Με τον όρο τεχνολογία εννοούμε το σύνολο των τεχνικών οργανωτικών μέσων, με τα οποία προσδιορίζεται ο βαθμός της συμβολής κάθε συντελεστή παραγωγής στο παραγόμενο προϊόν.

Όταν με το συνδιασμό των παραπάνω μέσων, πετυχαίνεται παραγωγή προϊόντος με μικρότερη ανά μονάδα προϊόντος συμμετοχή καθενός από τους άλλους συντελεστές της παραγωγής, τότε μιλάμε για υψηλό τεχνολογικό επίπεδο, ή για τεχνολογική πρόοδο.^[26] “

4.5. Η Επιχειρηματικότητα.

“ Ο ορισμός της επιχειρηματικότητας στην οικονομική επιστήμη δεν είναι γενικά καθιερωμένος.

Με την ευρεία έννοια όμως του όρου, επιχειρηματικότητα είναι το σύνολο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που σχετίζονται με τη δημιουργία νέων επιχειρήσεων, την εισαγωγή νέων προϊόντων και τεχνολογιών και την αναζήτηση επιχειρηματικών ευκαιριών.^[27] “

4.6. Το Μέγεθος Της Αγοράς.

“ Όταν μιλάμε για μέγεθος αγοράς μιας χώρας, εννοούμε τη συνολική πραγματική αγοραστική ικανότητά της, δηλαδή την ικανότητα για απορρόφηση αγαθών και υπηρεσιών. Η κυριότερη συμβολή του μεγέθους της αγοράς στην οικονομική ανάπτυξη συνίσταται στη δημιουργία των οικονομικών κλίμακας, που συμβάλλουν στη βελτίωση της παραγωγικότητας των επιμέρους επιχειρηματικών μονάδων και τη μείωση του παραγωγικού κόστους.^[28] “

4.7. Το Θεσμικό Πλαίσιο.

“ Ως θεσμικό πλαίσιο νοείται το σύστημα αρχών, οργάνωσης και λειτουργίας μιας κοινωνίας.

Υπάρχουν δυο βασικοί τρόποι με τους οποίους οι θεσμοί επιδρούν πάνω στην οικονομική ανάπτυξη. Ο πρώτος τρόπος είναι ότι οι θεσμοί επιδρούν πάνω στην επιθυμία των ανθρώπων για οικονομική ανάπτυξη και στη θέλησή τους για την καταβολή της απαιτούμενης προσπάθειας, τη λεγόμενη «θέληση για οικονομική συμπεριφορά». Ο δεύτερος τρόπος είναι ότι οι θεσμοί επηρεάζουν την ανταμοιβή της προσπάθειας για οικονομική πρόοδο.^[29] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Τα Στάδια Της Οικονομικής Ανάπτυξης.

“ Η πρώτη αναφορά στα στάδια της οικονομικής ανάπτυξης έγινε το 1960 από τον W. Rostow στο έργο του «Διαδικασία της αναπτύξεως». Σύμφωνα με τον Rostow η οικονομία περνάει από ορισμένα στάδια ανάπτυξης. Κάθε στάδιο διέπεται από μια εσωτερική λογική και οδηγεί στη δημιουργία του επόμενου κατά σειρά σταδίου. Κατά τη θεωρία αυτή η διαδικασία της ανάπτυξης περνάει από τα ακόλουθα στάδια: το στάδιο της παραδοσιακής κοινωνίας, το στάδιο των προϋποθέσεων για την απογείωση, το στάδιο της απογείωσης, το στάδιο της ωριμότητας και το στάδιο της μαζικής κατανάλωσης.^[30] “

5.1. Το Στάδιο της Παραδοσιακής Κοινωνίας.

“ Χαρακτηριστικά αυτού του σταδίου είναι ότι η οικονομία είναι κυρίως αγροτική και το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού (πάνω από το 70%) απασχολείται στον γεωργικό και τους λοιπούς πρωτογενούς δραστηριότητας τομείς για την εξασφάλιση των βασικών ειδών διαβίωσης. Η παραγωγικότητα σ' αυτή την οικονομία είναι πολύ χαμηλή και υπάρχει ανώτατο όριο παραγωγικότητας, το οποίο δεν μπορεί να υπερπηδηθεί γιατί δεν γίνεται εκμετάλλευση των τεχνολογικών επιτευγμάτων.^[31] “

5.2. Το Στάδιο των Προϋποθέσεων της Απογείωσης.

“ Η εξέλιξη από το στάδιο της παραδοσιακής κοινωνίας προς το στάδιο αυτό ακολουθεί την εξής πορεία: Καταρχήν, η ιδέα ότι η οικονομική πρόοδος στην παραδοσιακή κοινωνία είναι δυνατή προέρχεται συνήθως έξω από την κοινωνία, κάποτε όμως είναι το αποτέλεσμα της εξέλιξης εσωτερικών οικονομικών και άλλων παραγόντων. Η ιδέα αυτή στη συνέχεια διαδίδεται στην υφισταμένη άρχουσα κοινωνική και οικονομική τάξη και τα κίνητρα για οικονομική αλλαγή συμπίπτουν με εξωοικονομικά κίνητρα, όπως η επιθυμία κοινωνικού γοήτρου, η εθνική υπερηφάνια κλπ.

Γενικά κατά το στάδιο αυτό λαμβάνουν χώρα σημαντικές οικονομικές και μη μεταβολές.

Στις μη οικονομικές μεταβολές, μεγάλη σημασία έχει η άνοδος μιας νέας τάξης που θεωρεί την οικονομική πρόοδο όχι μόνο δυνατή αλλά και επιθυμητή.

Όσον αφορά στον οικονομικό τομέα, το στάδιο τούτο περιλαμβάνει θεμελιώδεις μεταβολές όπως άνοδο του ρυθμού σώρευσης του κεφαλαίου ανώτερη από το ρυθμό αύξησης του πληθυσμού, πραγματοποίηση επενδύσεων σε βασικά έργα υποδομής - ιδίως στις μεταφορές και τις επικοινωνίες-, εμφάνιση νέων επιχειρηματιών με θέληση να κινητοποιήσουν τις αποταμιεύσεις και να αναλάβουν νέους επιχειρηματικούς κινδύνους, αύξηση επενδύσεων και καινοτομίες στον αγροτικό τομέα κλπ.^[32] “

5.3. Το Στάδιο της Απογείωσης.

“ Κατά το στάδιο αυτό, υπερπηδώνται τα εμπόδια για τη συνεχή ανοδική πορεία της οικονομίας και η ανάπτυξη γίνεται μια μόνιμη κατάσταση.

Η έναρξη του σταδίου της απογείωσης οφείλεται σε συγκεκριμένο ισχυρό κίνητρο. Αυτό μπορεί να λάβει μορφή μιας πολιτικής επανάστασης που επηρεάζει αμέσως την ισορροπία των κοινωνικών δυνάμεων και τις σε ισχύ αξίες της κοινωνίας, το χαρακτήρα των οικονομικών θεσμών, την κατανομή του εισοδήματος, τη διάρθρωση των επενδυτικών δαπανών και τον αριθμό των πραγματικά εφαρμοζόμενων καινοτομιών. Το κίνητρο μπορεί να προέλθει επίσης από μια τεχνολογική καινοτομία (π.χ. μεταφορές) η οποία επηρεάζει μεγάλο κλάδο λόγω των δημιουργούμενων εξωτερικών οικονομιών, ή από μια απότομη δυσμενή μετατόπιση των όρων του εμπορίου, η οποία εξαναγκάζει τη χώρα να προωθήσει την ανάπτυξη ορισμένων βιομηχανιών για την υποκατάσταση των εισαγωγών. ^[33] “

5.4. Η Πορεία στην Ωριμότητα.

“ Το επόμενο στάδιο της οικονομικής ωριμότητας ορίζεται ως η περίοδος εκείνη κατά την οποία μια κοινωνία εφαρμόζει τη σύγχρονη τεχνολογία σε όλες τις μορφές οικονομικής δραστηριότητας.

Κατά την πορεία προς την ωριμότητα, νέοι ηγετικοί τομείς αντικαθιστούν τους επιβραδύνοντες ηγετικούς τομείς της απογείωσης και δίνουν νέα ώθηση στην οικονομία.

Καθώς οι κοινωνίες πορεύονται προς την ωριμότητα, η διάρθρωση και η ποιότητα του εργατικού δυναμικού μεταβάλλονται. Έτσι η αναλογία του αγροτικού πληθυσμού πάνω στον συνολικό πληθυσμό μειώνεται και η ανάλογα των εξειδικευμένων εργατών και των υπαλλήλων μέσα στον αστικό πληθυσμό αυξάνεται.

Παράλληλα η εργατική τάξη οργανώνεται και μπορεί να εξασκεί πιέσεις στην κυβέρνηση για λήψη μέτρων πολιτικής που κατοχυρώνουν την κοινωνική και οικονομική ασφάλεια. ^[34] “

5.5. Η Εποχή της Υψηλής Μαζικής Κατανάλωσης.

“ Χαρακτηριστικό του σταδίου αυτού είναι η διάδοση του αυτοκινήτου σε πλατιές μάζες του πληθυσμού, η μετακίνηση των κατοίκων των πόλεων προς τα προάστια και η χρήση αναρίθμητων διαρκών καταναλωτικών αγαθών και συσκευών. Παράλληλα οι οικονομίες μαζικής κατανάλωσης διαθέτουν μεγάλο μέρος από τους πόρους τους για σκοπούς κοινωνικής ευημερίας. ^[35] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6^ο

Τα οφέλη και τα κόστη της Οικονομικής Ανάπτυξης

6.1. Τα Οφέλη της Οικονομικής Ανάπτυξης.

“ Η σημασία του φαινομένου της οικονομικής ανάπτυξης είναι δεδομένη και αποδεικνύεται από ένα πλέγμα των οφελών στους τομείς της κοινωνικής ζωής, τα κυριότερα των οποίων είναι τα ακόλουθα:

- 1) Η οικονομική ανάπτυξη ωφελεί την κοινωνία όχι επειδή ο πλούτος αυξάνει απαραίτητα την ευτυχία, αλλά γιατί αυξάνει το φάσμα των ανθρώπινων επιλογών.
- 2) Η οικονομική ανάπτυξη, εφ’ όσον τα οφέλη που προκύπτουν από αυτή διανέμονται δίκαια, παρέχει την ελευθερία στον άνθρωπο να επιλέξει περισσότερο χρόνο για ανάπαυση και αναψυχή καθώς επίσης και περισσότερα αγαθά.
- 3) Καθιστά δυνατή την παραγωγή περισσότερων υπηρεσιών (νοσοκομείων θεάτρων, σχολείων κλπ.) και αγαθών καθώς επίσης και τη δημιουργία περισσότερου ελεύθερου χρόνου.
- 4) Παρέχει τη δυνατότητα στις γυναίκες να «απελευθερωθούν» από τις κοπιώδεις οικιακές εργασίες και την απομόνωσή τους μέσα στο νοικοκυριό.
- 5) Τέλος, η οικονομική ανάπτυξη καθιστά δυνατή την επέκταση του ανθρωπισμού, με την έννοια της μεγαλύτερης ικανότητας των πλούσιων κοινωνιών να βοηθούν τους ασθενείς και αδυνάτους.^[36] “

6.2. Τα Κόστη της Οικονομικής Ανάπτυξης.

“ Όπως συμβαίνει με όλες τις δραστηριότητες που επηρεάζουν την ανθρώπινη ευημερία, η οικονομική ανάπτυξη, εκτός από τα οικονομικά οφέλη που επιφέρει στην κοινωνία, συνοδεύεται και από ορισμένα κοινωνικά κόστη. Τα κόστη αυτά μπορεί να διακριθούν σε δυο μεγάλες κατηγορίες: τις αρνητικές πολιτιστικές επιδράσεις και τις αρνητικές επιδράσεις πάνω στην ποιότητα ζωής.^[37] “

6.2.1. Αρνητικές Πολιτιστικές Επιδράσεις.

“ Η πρώτη κατηγορία κοινωνικών κόστων περιλαμβάνει την ανεπιθύμητη φύση της συμπεριφοράς και των θεσμών που είναι απαραίτητοι για την οικονομική ανάπτυξη.

Τυπικά πέντε πλευρές των αποκαλούμενων ιδεωδών του εκσυγχρονισμού έχουν αποτελέσει αντικείμενο κριτικής: το πνεύμα της οικονομικότητας, η έμφαση στον ατομισμό, η εμπιστοσύνη στη λογική και τον ορθολογισμό, η αύξηση της κλίμακας και η συνδεδεμένη μ’ αυτήν απρόσωπη φύση της παραγωγής και η υποτιθέμενη εξάρτηση της ανάπτυξης από την αυξημένη ανισότητα των εισοδημάτων.^[38] “

➤ **Το πνεύμα της οικονομικότητας.**

“ Η οικονομικότητα, η οποία επιδιώκει τη μεγιστοποίηση του προϊόντος ή της χρησιμότητας με δεδομένο κόστος ή δαπάνη, ή την ελαχιστοποίηση του κόστους για την επίτευξη ενός επιθυμητού επιπέδου προϊόντος ή ευχαρίστησης, μερικές φορές κατακρίνεται σαν μια δικαιολογία για την εκμετάλλευση των αδυνάτων από τους ισχυρούς.

Μια άλλη κριτική είναι ότι αυτή η οικονομικότητα αποτελεί μια καλυμμένη μορφή αχαλίνωτου υλισμού, ο οποίος μειώνει την ανθρώπινη ευτυχία που προέρχεται από την αισθητική ή πνευματική ανάπτυξη. Η τελευταία αυτή κριτική αναφέρεται όχι τόσο στη συσσώρευση μη απαραίτητων υλικών αγαθών αλλά στην υπερβολική έμφαση στη συσσώρευση υλικών αγαθών σαν αυτοσκοπού. ^[39] “

➤ **Ατομισμός.**

“ Οι κριτικοί της οικονομικής ανάπτυξης κατακρίνουν συχνά τη μεγάλη υπόληψη προς τον ατομισμό που ενυπάρχει στην επιδίωξη του ανεξέλεγκτου ατομικού συμφέροντος. Εμπιστοσύνη στο «αόρατο χέρι» του ανταγωνισμού για το μετασχηματισμό των ιδιωτικών ωφελειών σε κοινωνικά οφέλη μπορεί να αποτελεί το θεωρητικό βάρθρο για τέτοιο ατομισμό, αλλά δεν μπορεί να αποκαταστήσει τις ανθρώπινες ιδιότητες της διευρυμένης οικογένειας ή τη συνοχή των παραδοσιακών κοινωνικών συστημάτων, τα οποία καταστρέφει προοδευτικά. ^[40] “

➤ **Ορθολογισμός.**

“ Η οικονομική ανάπτυξη εξαρτάται από την επιστημονική και τεχνολογική πρόοδο. Αυτό δημιουργεί στη συνέχεια μια αυτόματη ορθολογική διαδικασία. Η λογική και ο ορθολογισμός μπορεί να κατακριθούν γιατί στηρίζονται σθεναρά πάνω στην αντικειμενικότητα και τα επιστημονικά δεδομένα σε βάρος των συναισθημάτων και των υποκειμενικών κρίσεων. Οι αξιολογικές κρίσεις και οι υποκειμενικές πεποιθήσεις παίζουν πραγματικά σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάλυση. Αλλά όταν έχει οριστικοποιηθεί η εξειδίκευση αυτών των αξιολογικών κρίσεων, η στήριξη πάνω στη λογική, την αντικειμενική αξιολόγηση και την πραγματική πληροφόρηση, θα πρέπει να αποκτήσει αποφασιστική σημασία. Ενώ δεν μπορεί ανεπιφύλακτα να αποδειχθεί ότι οι συναισθηματικές αξιολογήσεις για την αναπτυξιακή πολιτική είναι λιγότερο ορθές από την απεριόριστη εμπιστοσύνη στις αντικειμενικές και επιστημονικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων, η αλήθεια είναι ότι οι περισσότεροι άνθρωποι θα βάσιζαν τις αποφάσεις τους και τις αξιολογήσεις πολιτικής σε προσεχτικά αιτιολογημένα επιχειρήματα, παρά σε προσωπικά συναισθήματα. ^[41] “

➤ **Οικονομίες Κλίμακας.**

“ Η τέταρτη βασική κριτική εναντίον της οικονομικής ανάπτυξης αναφέρεται στη αδυσώπητη εξαφάνιση της χωρικής βιοτεχνίας, των παραδοσιακών εξειδικεύσεων, του προσωπικού χαρακτήρα της παραγωγής, του μικρού αγροτικού οικογενειακού κλήρου και της οικογενειακής επιχείρησης, κάτω από την αφόρητη πίεση των μεγάλων απρόσωπων εταιριών. Οι οικονομίες κλίμακας (δηλαδή χαμηλότερο κόστος παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος λόγω μεγαλύτερης κλίμακας παραγωγής) εκδηλώνονται με τις

μεθόδους μαζικής παραγωγής, την εξειδίκευση της εργασίας και την χρησιμοποίηση μηχανικού εξοπλισμού.

Οι επικριτές τέτοιων σύγχρονων μεθόδων παραγωγής επισημαίνουν τις απάνθρωπες πλευρές του αυτοματισμού και της εξειδίκευσης της εργασίας. Οι αυτοαπασχολούμενοι εργάτες δίνουν τον ίδιο τους τον εαυτό προκειμένου να παράγουν ένα προϊόν από την αρχή μέχρι το τέλος. Αντίθετα, η εξειδίκευση της εργασίας απαιτεί όπως κάθε εργάτης συγκεντρώνεται μόνο σε μια πλευρά της παραγωγικής διαδικασίας. [42] “

➤ Εισοδηματικές Ανισότητες.

“ Η τελική κριτική για τη σύγχρονη οικονομική ανάπτυξη εντοπίζεται στην υποτιθέμενη ανάγκη για μεγαλύτερες εισοδηματικές ανισότητες, ώστε να δημιουργηθούν οι απαραίτητες αποταμιεύσεις και επενδύσεις που θα στηρίξουν την ανάπτυξη. Ένα μεγάλο και διαρκώς επικρινόμενο μέρος της οικονομικής θεωρίας έχει στηριχθεί πάνω στην υπόθεση ότι μόνο οι πλούσιοι αποταμιεύουν και επενδύουν, ενώ οι φτωχοί δαπανούν όλο το εισόδημά τους για την κάλυψη των βιοτικών αναγκών. Συνεπώς, εφόσον οι αυξημένες αποταμιεύσεις και επενδύσεις αποτελούν απαραίτητες εισροές στη διαδικασία της οικονομικής ανάπτυξης, μεγάλες ανισότητες όχι μόνο δικαιολογούνται από την άποψη της μακροχρόνιας προοπτικής αλλά αποτελούν απαραίτητη εκδήλωση και αποτέλεσμα των αρχικών σταδίων της οικονομικής ανάπτυξης. [43] “

6.2.2. Αρνητικές Επιδράσεις Πάνω στην Ποιότητα Ζωής.

“ Το πρώτο από τα κόστη που μειώνουν την ποιότητα ζωής είναι το φαινόμενο της αστικοποίησης, που προέρχεται ως επί το πλείστον από την εσωτερική μετανάστευση από τις αγροτικές προς τις αστικές περιοχές. Η μετανάστευση αυτή συνοδεύεται από τα ψυχολογικά κόστη του ξεριζώματος από τις παραδοσιακές εστίες του ανθρώπου, και την ακολουθούσα προσαρμογή στην ανωνυμία και το υψηλό κόστος της αστικής ζωής.

Η τεχνολογική πρόοδος, που αποτελεί βασική πηγή οικονομικής ανάπτυξης προκαλεί σχετικά μεγάλα άμεσα και έμμεσα αρνητικά κόστη. Μερικά από αυτά τα κόστη μπορεί να προβλεφθούν και να εντοπιστούν από την αρχή, ενώ άλλα είναι απρόβλεπτα και θα πρέπει να αντιμετωπίζονται καθώς εμφανίζονται.

Πολλές είναι οι περιπτώσεις που τα αρνητικά κόστη αφέθηκαν να συσσωρευτούν και να καταστούν σοβαρά τεχνολογικά ή κοινωνικά προβλήματα, επειδή οι απαραίτητες κοινωνικές, πολιτικές και θεσμικές ενέργειες για την απάμβλυνση των επιδράσεών τους ή ήταν ασήμαντες ή αγνοήθηκαν τελείως. [44] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7°

Οι Δείκτες Μέτρησης της Ανάπτυξης και ο Φαύλος Κύκλος της.

7.1. Το ΑΕΠ ως Δείκτης Μέτρησης της Ανάπτυξης.

“ Από την εποχή που οι οικονομολόγοι άρχισαν να ασχολούνται με τα προβλήματα της ανάπτυξης, οι κύριοι δείκτες που χρησιμοποιήθηκαν για την μέτρησή της ήταν το Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν (ΑΕΠ), τα συστατικά αυτού και η μεταβολή τους.

Παρά τα σοβαρά προβλήματα που παρουσιάζει το σύστημα των εθνικών λογαριασμών, οι εθνικοί λογαριασμοί εξακολουθούν να αποτελούν το βασικό πλαίσιο μέσα στο οποίο γίνεται η ανάλυση που αναφέρεται στην μεγέθυνση, στην κατανομή ανάμεσα σε κατανάλωση, επένδυση και αποταμίευση και στη σχετική επίδραση διάφορων παραγωγικών τομέων στο συνολικό προϊόν της οικονομίας. Το Ακαθάριστο κατά κεφαλήν Εθνικό Προϊόν έχει γίνει ευρύτατα αποδεκτό ως ο καλύτερος απλός δείκτης της ανάπτυξης, τόσο για διεθνείς όσο και για διαχρονικές συγκρίσεις.

Αν και ο δείκτης αυτός φαίνεται απλός, η χωρίς διάκριση χρησιμοποίηση του μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα ως προς το επίπεδο ανάπτυξης μιας χώρας και αυτό γιατί:

- Υπάρχουν εν πρώτοις ορισμένες αμφισβητήσεις ως προς τα στοιχεία που πρέπει να συμπεριληφθούν στην έννοια του εισοδήματος.
- Σε πάρα πολλές από τις αναπτυσσόμενες οικονομίες, τα στατιστικά στοιχεία είναι ανεπαρκή και αναξιόπιστα, με αποτέλεσμα να γίνεται δύσκολος ο υπολογισμός του εισοδήματος.
- Συγκρίσεις του πραγματικού εισοδήματος ή προϊόντος ανάμεσα σε δυο χώρες ή σε δυο χρονικές περιόδους στην ίδια χώρα δυσκολεύονται και από το γεγονός ότι οι φυσικές ποσότητες των διαφόρων αγαθών δεν μπορούν να προστεθούν και πρέπει να μετατραπούν σε αξίες.
- Το εθνικό εισόδημα είναι αφηρημένο μέγεθος και πρέπει να γίνεται διάκριση αυτού κατά κλάδους προέλευσης, ή διάκριση της αναλογίας παραγωγής κεφαλαιουχικών και καταναλωτικών αγαθών.
- Σε πολλές ακραίες περιπτώσεις το κατά κεφαλήν εισόδημα μπορεί να αποβεί απατηλός δείκτης του επιπέδου της οικονομικής ανάπτυξης στο οποίο βρίσκεται μια χώρα ιδίως στην περίπτωση που η ανισότητα κατανομής του εισοδήματος είναι μεγάλη.
- Από άποψη της κοινωνικής ευημερίας, θα πρέπει να εξετάζεται όχι μόνο πόσο παράγεται αλλά και πώς παράγεται. Αν και το πραγματικό εισόδημα μιας χώρας μπορεί να αυξάνεται, η αύξηση αυτή μπορεί να περικλείει τεράστιες θυσίες από το μέρος της κοινωνίας όσον αφορά τις συνθήκες εργασίας και υγείας, το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον κ.α.^[45]“

7.2. Ο Φαύλος Κύκλος της Ανάπτυξης.

“ Η οικονομία της αγοράς, η κοινωνία της ανάπτυξης, αποτελεί ένα μηχανισμό εκσυγχρονισμού της φτώχειας, γιατί βασίζεται σε μια διαρκή καταστροφή των αγαθών και παραγωγή νέων και άρα στην αναπαραγωγή επιπέδων φτώχειας, σε μια κοινωνία αφθονίας.

Η ανάπτυξη προϋποθέτει την ανάπτυξη του εαυτού της, γιατί η οικονομική επιταγή της απόδοσης απαιτεί αυξανόμενες σπατάλες, διαρκή καταστροφή (απαξίωση) παραγωγικών μέσων και ειδικοτήτων, έτσι ώστε κάθε νέος κύκλος συσσώρευσης να απαξιώνει τον προηγούμενο και να προετοιμάζει τον επόμενο.

Η κυρίαρχη όμως σήμερα αναπτυξιακή ιδεολογία, αδυνατεί να επιβεβαιώσει το βασικό της δόγμα. Το ότι δηλαδή μια μεγαλύτερη δόση ανάπτυξης θα προστατεύσει την κοινωνία από τις επιπτώσεις της ανάπτυξης (περιβαλλοντική υποβάθμιση, ανισότητα, φτώχεια, κ.λ.π). Εκτός από τον εύκολα διακριτό παραλογισμό της παραπάνω αντίληψης - η ανάπτυξη, δηλαδή η αυξανόμενη καταστροφή των παραγωγικών δυνάμεων, θα προστατεύσει την κοινωνία με ακόμα μεγαλύτερη καταστροφή - δεν είναι ιστορικά επιβεβαιωμένα, στο βαθμό που η αύξηση του ΑΕΠ συντελείται εδώ και ένα αιώνα χωρίς να περιορίσει την περιβαλλοντική καταστροφή, τη φτώχεια και την ανισότητα.

Η χρησιμοποίηση λοιπόν του ΑΕΠ ως μέτρου της ανάπτυξης και της ευημερίας οδηγεί σε μια αυταπάτη της ανάπτυξης, στο παράδοξο της ευημερίας. Η συνεχής αύξηση του ΑΕΠ οδηγεί σε αύξηση των οικονομικών δαπανών (π.χ. για την προστασία του περιβάλλοντος, τη δημόσια ασφάλεια κ.λ.π), σε απώλειες των φυσικών πόρων (μόλυνση πόσιμου νερού, διάβρωση εδάφους, μόλυνση αέρα, κ.λ.π), σε υποβάθμιση της ποιότητας ζωής (στενότητα χώρου και χρόνου) αλλά και σε συνακόλουθη αύξηση των δαπανών για την ποιότητα ζωής. Τελικά η αύξηση της ευημερίας όχι μόνο δεν συμβαδίζει με την αύξηση του ΑΕΠ, αλλά μειώνει σε καθαρά μεγέθη μέχρι του σημείου να γίνει αρνητική. Το κόστος της ανάπτυξης και της προόδου είναι μεγαλύτερο από το όφελος, η αύξηση της ευημερίας σε μακροοικονομικό επίπεδο είναι μειωμένη και όχι αυξημένη.

Η ανάπτυξη και η συνεχής αύξηση του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος, δεν μειώνει τη φτώχεια, επειδή όπως διακυρήσσουν οι υπέρμαχοι της οικονομίας της αγοράς θα οδηγήσει μακροπρόθεσμα σε διάχυση των οικονομικών ωφελημάτων προς τις χαμηλότερες εισοδηματικές ομάδες, σε μεγαλύτερο πλεόνασμα προς φορολόγηση και άρα περισσότερα διαθέσιμα κονδύλια για την καταπολέμηση της φτώχειας και της ανεργίας.

Η παραγωγική διαδικασία σήμερα καταστρέφει τη φύση, ρυπαίνει την ατμόσφαιρα, δημιουργεί ηχορύπανση, εξαντλεί τους ορυκτούς πόρους, μολύνει το νερό, οδηγεί στην αποδάσωση, στην εξάντληση της παραγωγικότητας του εδάφους κ.λ.π. Επιφέρει δηλαδή μια εξωτερική επιβάρυνση στο περιβάλλον και το κοινωνικό σύνολο.

Οι δαπάνες επανόρθωσης του περιβαλλοντικού και κοινωνικού κόστους θα έπρεπε κανονικά να αφαιρούνται από το ΑΕΠ αλλά αντίθετα προστίθενται, γεγονός που σημαίνει ότι οι ρυθμοί ανάπτυξης που καταγράφονται στους Εθνικούς Λογαριασμούς είναι υπερτιμημένοι.

Είναι παράλογο να θεωρείται αύξηση της ευημερίας η αύξηση του ΑΕΠ που προέρχεται από την κατασκευή μηχανών μέτρησης και περιορισμού της ρύπανσης, από την παραγωγή μηχανών κακής ποιότητας που αντικαθίστανται γρήγορα και χρειάζονται επισκευές, από την παραγωγή προϊόντων μιας χρήσης. Να θεωρείται δηλαδή η καταστροφή ως ανάπτυξη.

Η ανεπάρκεια λοιπόν του ΑΕΠ (και των παραλλαγών του), ως ποσοτικός και ως ποιοτικός δείκτης της ανάπτυξης και της ευημερίας, δεν είναι αποτέλεσμα των όποιων

τεχνικών ελλείψεων που έχει ως δείκτης, αλλά ανεπάρκεια του ίδιου του υποδείγματος της προόδου και της ανάπτυξης.

Η ανθρωπότητα επιβάλλεται να «εφεύρει» ένα νέο πρότυπο κοινωνικής ανάπτυξης (και τους συνακόλουθους δείκτες αποτίμησης του) που να χαρακτηρίζεται από ένα νέο καταναλωτικό μοντέλο λιτής διαβίωσης, παραγωγής προϊόντων διαρκούς χρήσης, που θα καλύπτει τις βασικές ανθρώπινες ανάγκες και θα είναι επιπλέον συμβατό με το περιβάλλον.

Οι όποιοι ποσοτικοί στόχοι του νέου αυτού κοινωνικού προτύπου δεν πρέπει να αντιστρατεύονται στην ποιότητα ζωής.

Τα παραπάνω προϋποθέτουν ότι πρέπει να αποσυνδεθεί η έννοια της ανάπτυξης από την τάση της επέκτασης του ανθρώπου ως είδος στη φύση και στα άλλα είδη. Θα πρέπει δηλαδή οι κοινωνίες να αποσυνδέσουν την ύπαρξή τους από την επέκτασή τους στον κόσμο της κατοχής των καταναλωτικών αγαθών, της φτώχειας και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος. ^[46] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8^ο

Η Βιώσιμη Ανάπτυξη

“ Σ’ όλο τον κόσμο, και ειδικότερα στις βιομηχανικές χώρες, ο ανελέητος ανταγωνισμός επιβάλλει ασφυκτικές συνθήκες στις τοπικές οικονομίες. Η υπερκατανάλωση και ο οικονομικός γιγαντισμός οδηγούν όχι σε χρήση αλλά σε κατάχρηση των φυσικών πόρων - του πιο σημαντικού, ίσως, παράγοντα για την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης.^[47]”

Έχοντας έρθει, λοιπόν, η ανθρωπότητα αντιμέτωπη με έναν από τους κυριότερους αναχαιτιστικούς παράγοντες της οικονομικής ανάπτυξης, ξεκινάει προσπάθειες αρμονικής ενσωμάτωσης των στόχων της οικονομικής ανάπτυξης μέσα στην προστασία των φυσικών πόρων, ώστε να διαφυλαχτούν οι μελλοντικές γενιές καθώς και η δυνατότητα αυτών των γενιών να διατηρήσουν ένα υγιές, καθαρό και πλούσιο σε φυσικούς πόρους περιβάλλον.^[48]

Ανατρέχοντας λοιπόν στο απώτερο παρελθόν, παρατηρείται ότι ήδη από την δεκαετία του 1970 πολλοί ορισμοί έχουν δοθεί που να περικλείουν οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και οικολογικές μεταβλητές με σημαντικότερο αυτόν που δόθηκε στη διεθνή Διάσκεψη του Ρίο (1992) και στον οποίο εισάγεται για πρώτη φορά η ιδέα της «Βιώσιμης Ανάπτυξης»^[49]”

8.1. Ορισμός, Έννοια και Περιεχόμενο της Βιώσιμης Ανάπτυξης.

“ Ο όρος « *Βιώσιμη Ανάπτυξη*» σημαίνει την οικονομική ανάπτυξη με υποστήριξη της κοινωνικής προόδου και σεβασμό στο περιβάλλον, οικονομικές επιδόσεις με κοινωνικό υπόβαθρο και περιβαλλοντική πολιτική οικονομικά αποδεκτή^[50], ή πιο απλά ότι η πολιτική επιζητεί αλλαγές που δεν υπερφορτίζουν το οικοσύστημα της γης. Πιο συγκεκριμένα, οφείλει να απαντά στο ερώτημα κάτω από ποιές προϋποθέσεις θα βγει η ανθρωπότητα από τη ζώνη κινδύνου στην οποία έχει βρεθεί με τη δημογραφική αύξηση και την οικονομική μεγέθυνση. Ουσιαστικά δηλαδή, αναφέρεται σε μια οικονομική ανάπτυξη που δεν μειώνει ή φθείρει το κεφάλαιο «φύση».^[51]”

Πέρα όμως από τον ανωτέρω ορισμό και αρκετούς ακόμα που κατά καιρούς έχουν δοθεί για τη βιώσιμη ανάπτυξη ο πιο περιεκτικός και διεθνώς αναγνωρισμένος ορισμός της έννοιας, είναι αυτός που εμπεριέχεται στην έκθεση Brundtland - ο οποίος δεν έχει ενσωματωθεί σε άλλα νομικά κείμενα - και που ορίζει τα εξής: «*βιώσιμη ανάπτυξη είναι μια διαδικασία αλλαγής κατά την οποία η εκμετάλλευση πόρων, η διεύθυνση των επενδύσεων, ο προσανατολισμός της τεχνολογικής ανάπτυξης και οι θεσμικές αλλαγές βρίσκονται σε αρμονία και πτωθούν το τρέχον και το μελλοντικό δυναμικό για να συναντήσουν ανθρώπινες ανάγκες, βλέψεις και φιλοδοξίες*».

Δύο στοιχεία συνθέτουν την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης: α) ένα οικονομικό - η ανάπτυξη και β) ένα οικολογικό - η βιώσιμη. Εάν οι σχέσεις που υφίστανται μεταξύ δικαίου, οικονομίας και οικολογίας είναι απαραίτητα συμπληρωματικές, είναι εξίσου αναπόφευκτα διφορούμενες. Θα πρέπει να εξακριβωθεί εάν η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης εκφράζει μια αμφίβολη ή διφορούμενη θέληση να υποταχτεί η οικονομία σε νομικούς κανόνες οικολογικής κατεύθυνσης. Κατ’ αυτόν τον τρόπο, λαμβάνοντας υπόψη τον διφορούμενο χαρακτήρα της, η έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης μπορεί να

δικαιολογήσει την εφαρμογή διαφορετικών οικονομικών πρακτικών, οι οποίες όμως θα νομιμοποιούνται από τους ισχύοντες δικαίκοι κανόνες.

Παρά τις συνεχείς παρόλ' αυτά προσπάθειες ανάλυσης της βιώσιμης (ή διαρκούς, ή αειφόρου) ανάπτυξης, αποδुकνεύεται ότι οι ήδη υπάρχοντες ορισμοί αδυνατούν να αποδώσουν το ευμετάβλητο και ακαθόριστο περιεχόμενό της. Απαιτείται ακόμα συνεργασία μεταξύ οικονομολόγων, νομικών και οικολόγων για την προώθηση και την αποσαφήνιση της έννοιας αυτής.^[52]

Το δόγμα της βιώσιμης ανάπτυξης εγκαινιάζει περίοδο μεγάλης πολιτιστικής αλλαγής. Όπως συμβαίνει σε παρόμοιες ιστορικές περιστάσεις, δεν ήταν λίγοι εκείνοι που δεν αντελήφθησαν το βάθος της αλλαγής. Η αξιόλογη αυτή πρόοδος παρακολουθείται και από κάποια σύγχυση: υπάρχουν ακόμα εκείνοι που επιμένουν στην παρωχημένη πολιτική της οικονομικής ανάπτυξης, άλλοι που νοσταλγούν την άγρια ανάπτυξη, άλλοι που αρνούνται κάθε ανάπτυξη ενώ αρκετοί εξακολουθούν να την υποτιμούν ακόμη και σήμερα που έχει αρχίσει να θεσμοθετείται. Κανείς όμως δεν τόλμησε να την αμφισβητήσει ανοιχτά γιατί είχε θωρακιστεί με την παγκόσμια συναίνεση.^[53] "

8.2. Η Βιώσιμη Ανάπτυξη από τη Σκοπιά των Βιομηχανικών και των Αναπτυσσόμενων Χωρών.

" Η ιδέα της βιώσιμης ανάπτυξης θέτει πολύπλοκα και εκρηκτικά πρακτικά προβλήματα, που έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τρέχουσες κυρίαρχες αξίες, μηχανισμούς και συμπεριφορές τόσο στις βιομηχανικές, όσο και στις αναπτυσσόμενες χώρες.

Όσον αφορά στις βιομηχανικές χώρες, μπορούν να διατυπωθούν τα εξής: σε ποιο γενικό επίπεδο πρέπει να συγκρατηθεί η οικονομική ευημερία (όπως μετρείται σήμερα) σε μια μακροχρόνια προοπτική; Απλούστερα: ποιά είναι τα όρια της ποσοτικής ανάπτυξης; Συναφές είναι και το ερώτημα: ποιές διαφορές ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς είναι ανεκτές (Εκθεση της Λέσχης της Ρώμης, 1991); Ή ωμότερα: συμβιβάζεται το τωρινό επίπεδο ευημερίας των βιομηχανικών κρατών με μια διαρκή-βιώσιμη ανάπτυξη σε πλανητικό επίπεδο; Προς συζήτηση είναι λοιπόν, αν το επίπεδο αυτό ευημερίας και ο τρόπος ζωής που συνδέεται με αυτό μπορεί να γενικευθεί.

Και μόνη η παράθεση των ερωτημάτων δείχνει καθαρά πόσο δρόμο έχει ακόμη να διανύσει η ανθρωπότητα σε επίπεδο πολιτικής και συνειδητοποίησης των προβλημάτων.

Σε κάθε περίπτωση, η βιώσιμη ανάπτυξη απαιτεί μεγαλύτερες αλλαγές από τις βιομηχανικές χώρες που καταναλώνουν τους περισσότερους πόρους, μολύνουν περισσότερο το περιβάλλον και είναι, ακριβώς λόγω επιπέδου ανάπτυξης, περισσότερο σε θέση να επιφέρουν τις απαραίτητες αλλαγές και τελικά δίνουν τον τόνο, προσφέροντας τα πρότυπα παραγωγής, κατανάλωσης, σκέψης στον κόσμο, όντας τα κέντρα του συστήματος.

Πρέπει όμως αμέσως να προστεθεί, ότι δεν έχει πολλές πιθανότητες να πραγματοποιηθεί τυχόν αίτημα για μείωση του επιπέδου ζωής στις βιομηχανικές (ανεπτυγμένες) χώρες, στο προνομιούχο τμήμα της ανθρωπότητας. Μπορεί όμως, να μειωθεί η κλίμακα στην οποία απαιτούνται φυσικοί πόροι για το τωρινό επίπεδο ζωής με την αποτελεσματικότερη χρήση τους. «Εξοικονόμηση» και «εκλογίκευση» είναι οι έννοιες-κλειδιά. Περιλαμβάνουν και την προσφυγή σε ήπιες μορφές ενέργειας.

Όσον αφορά τώρα στις αναπτυσσόμενες χώρες, η κατάσταση είναι εξίσου πολύπλοκη, αν και διαφορετική.

Η Indira Gandhi είχε πει κάποτε ότι ο μεγαλύτερος εχθρός της φύσης είναι η φτώχεια. Αυτή καθορίζει και τις προτεραιότητες.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: με δεδομένους τους διαθέσιμους πόρους, αν μια αναπτυσσόμενη χώρα έχει να επιλέξει ανάμεσα σε (α) επενδύσεις για φίλτρα σε εργοστάσια παραγωγής ενέργειας, ώστε να αποφευχθεί η όξινη βροχή και (β) επένδυση σε νοσοκομείο, θα προτιμήσει φυσικά το νοσοκομείο.

Ως ένα βαθμό, η καταστροφή του τροπικού δάσους είναι και ένα αποτέλεσμα του αγώνα για στοιχειώδη επιβίωση. Επίσης η φτώχεια και η άγνοια βρίσκονται στην πηγή των πληθυσμιακών και, συνεπώς, των περιβαλλοντικών πιέσεων.

Ωστόσο οι δυνατότητες παρέμβασης και εκεί υπάρχουν, κυρίως με τη μορφή κινήτρων για αλλαγή συμπεριφοράς και με μέτρα που απαντούν στις αποτυχίες της αγοράς.

Γεγονός είναι πάντως ότι ο Τρίτος Κόσμος χρειάζεται την ανάπτυξη. Ακόμη και ως μέσο για την απαιτούμενη μείωση της πληθυσμιακής πίεσης και σταθεροποίηση των οικοσυστημάτων. Γεγονός επίσης είναι, ότι ο Βορράς πρέπει να βοηθήσει, αναλαμβάνοντας μέρος του κόστους για την προστασία του περιβάλλοντος.^[54] ”

8.3. Αξιολόγηση και Κριτική της Βιώσιμη Ανάπτυξη.

“ Τα τελευταία σαράντα χρόνια, κάθε φορά που η αναπτυξιακή ιδεολογία υφίστατο έντονη κριτική με βάση τα αρνητικά της αποτελέσματα, το περίγραμμά της διαστελλόταν για να συμπεριλάβει άγνωστες μέχρι εκείνη τη στιγμή ποιότητες. Έτσι κατα καιρούς, μπροστά από τη λέξη ανάπτυξη τοποθετήθηκαν επίθετα όπως «εναλλακτική», «δίκαιη», «ισόρροπη», «οικοανάπτυξη», πριν καταλήξει στον όρο «βιώσιμη» όπως επικράτησε μετά τη Διεθνή Διάσκεψη του Ρίο (1992).^[55]

Από το περιεχόμενο της βιώσιμης ανάπτυξης φαίνεται ότι η νέα αυτή προσέγγιση της ανάπτυξης απομακρύνεται από την κλασική οικονομική θεωρία που θεωρούσε την οικονομία ως αυτόνομο ανθρωπογενές σύστημα, διεπόμενο δηλαδή από ίδιους νόμους και ανεξάρτητο από τη φύση.^[56] Επιχειρεί να επεκτείνει την ανάπτυξη οριζόντια και κατακόρυφα, ώστε να συμπεριλάβει έθνη, φυλές και κοινωνικές τάξεις, να μοιράσει τα καλά της σε όλους φτωχούς, αδικιμένους και να είναι συμβατή με την προστασία του περιβάλλοντος. Να πάψει δηλαδή να αναλώνει τους φυσικούς πόρους.

Και σ' αυτό το σημείο είναι που φαίνεται η αντίφαση, καθώς η ανάπτυξη υπήρξε παραγωγός της οικολογικής κρίσης εξ' ορισμού: ανάπτυξη σημαίνει διαρκώς μεγαλύτερη κατανάλωση φυσικών πόρων, αύξουσα ενσωμάτωση στην παγκόσμια αγορά, μεγαλύτερο κύκλο ανταλλαγών, υψηλότερους ρυθμούς απαξίωσης κεφαλαιουχικού εξοπλισμού και καταναλωτικών αγαθών υψηλότερο κοινωνικό κόστος και όλα αυτά σε μια διαδικασία απόδοσης νομισματικής αξίας σε όλο και περισσότερα αγαθά.

Αλλά ανάπτυξη δεν έχει υπάρξει και απ' ότι φαίνεται δεν θα υπάρξει, αφού οι έννοιες της κεφαλαιοποίησης της φύσης και της δημιουργίας αξιών δεν αποτελούν απλώς προϋποθέσεις της αλλά κυριολεκτικά την συνιστούν. Αυτό μάλιστα που συχνά λησμονείται είναι η διάσταση του χρόνου: ανάπτυξη δεν σημαίνει σταθερή παραγωγή αξιών και αγαθών αλλά διαρκώς αύξουσα. Επομένως, σημαίνει και τη μη σταθερή αλλά επιταχυνόμενη ανάλωση των φυσικών πόρων και των αγαθών με τη διαμεσολάβηση πάντα της τεχνολογίας.

Παρατηρείται λοιπόν ότι η οικολογική ισορροπία, η κοινωνική δικαιοσύνη, η λαϊκή ευημερία και η αποκεντρωμένη οικονομία δεν μπορούν να πραγματοποιηθούν μέσω μιας βελτιωμένης – έστω – μορφής ανάπτυξης αλλά ενάντια σ' αυτή. Καθώς η βιώσιμη ανάπτυξη αγκαλιάζεται από όλο και περισσότερους αναπτυξιακούς φορείς, τείνει να μετατοπίσει το αίτημα του υγιούς περιβάλλοντος προς την κατεύθυνση της

«αυτοσυντηρούμενης αύξουσας υλικής ευημερίας», που ως μόνο ορίζοντα έχει την καταστροφή του πλανήτη.^[57]

Πέρα από τους χαρακτηρισμούς για το αν πρόκειται για την «καλή» ή την «κακή» ανάπτυξη, η σύγχρονη ανάπτυξη είτε ονομάζεται «άλλη», «εναλλακτική», ήπια», «βιώσιμη», είναι αυτή από την οποία πηγάζουν κοινωνικά και περιβαλλοντικά προβλήματα: υπερπληθυσμός, πενία, φτώχεια, ρύπανση. Η ανάπτυξη εκφράζει την οικονομική λογική σε όλο το φάσμα της. Δεν υπάρχει θέση σ' αυτό το πλαίσιο για τη διαφύλαξη της φύσης όπως υποστηρίζουν οι οικολόγοι, ούτε και σεβασμός για τον ίδιο τον άνθρωπο όπως υποστηρίζουν οι ανθρωπιστές.^[58]

Το περιβάλλον συνεχίζει να υποβαθμίζεται και να καταστρέφεται στο υπάρχον και – δυστυχώς – μονοδρομικά εξελισσόμενο μοντέλο εντατικής και συσσωρευτικής οικονομικής ανάπτυξης, στο όνομα πλέον της βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης.^[59]“

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ
ΤΟΥ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η Κρίση του Περιβάλλοντος και οι Έννοιες της «Προστασίας του Περιβάλλοντος και του «Περιβαλλοντικού Προβλήματος»

1.1. Το Περιβάλλον και η Κρίση του.

“ Το «περιβάλλον» δεν είναι απλώς ένας από τους πολλούς χαρακτηρισμούς της φύσης. Είναι ίσως η βαρύτερη και πληρέστερη μέχρι τώρα εννοιολογική σύλληψη του πεδίου στο οποίο εκτυλίσσεται η ανθρώπινη περιπέτεια.

Η φύση εννοιολογήθηκε ως «περιβάλλον», όταν είχε πια υποστεί σημαντικές αλλαγές από τον άνθρωπο και είχε αποκτήσει πολύπλοκες σχέσεις με τα δημιουργήματά του, τα ανθρωπογενή συστήματα.

Χρειαζόταν πλέον μια επιστημονική μεταγλώσσα για να περιγραφούν οι σχέσεις αυτές που ανήκαν στους χώρους πολλών επιστημών. Την μεταγλώσσα αυτή, προσέφερε η συστημική επιστήμη που είναι η επιστήμη της πολυπλοκότητας, άρα η καταλληλότερη για το περιβάλλον.

Κατά τη συστημική επιστήμη, «περιβάλλον» είναι ένα μεγασύστημα αποτελούμενο από οικοσυστήματα και ανθρωπογενή συστήματα τελούντα σε πολύπλοκες σχέσεις δυναμικής αλληλεπίδρασης. Τα οικοσυστήματα είναι οργανωμένα σύνολα έμβιων συστημάτων και φυσικών συστημάτων (βιότοποι), τα δε ανθρωπογενή συστήματα είναι συστήματα μετατροπής ύλης/ ενέργειας και πληροφορίας που σχεδιάζει, εκτελεί και διαχειρίζεται ο άνθρωπος κατά τη δυναμική αλληλεπίδρασή του με τα οικοσυστήματα.

Κατά τη συστημική αυτή περιγραφή του περιβάλλοντος, ο άνθρωπος ως βιολογικός οργανισμός είναι έμβιο σύστημα. Λόγω όμως της ηθικής προσωπικότητάς του αναδύεται εκ των εμβίων συστημάτων και αποτελεί εντελώς ιδιαίτερο σύστημα, το οποίο ενδιαφέρει ως κατασκευαστής και διαχειριστής πολύπλοκων συστημάτων - των ανθρωπογενών - εντός των οποίων ζει και δραστηριοποιείται. Από τα ανθρωπογενή συστήματα, ο ίδιος ο άνθρωπος, ως βιολογικός οργανισμός, επηρεάζεται με δυο τρόπους: αφ' ενός μεν από την ποιότητα της δομής τους (π.χ. του περιβάλλοντος εργασίας, πόλεως κλπ.), αφ' ετέρου δε από την επίδραση που έχουν στον ίδιο και στο φυσικό περιβάλλον οι εισροές και εκροές τους (π.χ. η εξόρυξη πρώτων υλών, τα γεωργικά και βιομηχανικά προϊόντα, τα απόβλητα, η ρύπανση κλπ.).

Έχοντας ως βάση της υλικής τους δομής τα οικοσυστήματα, τα ανθρωπογενή συστήματα κατασκευάζονται και εξελίσσονται καταναλώνοντάς τα. Άρα εξαρτώνται από αυτά με διπλό τρόπο: α) μετατρέποντας τα στοιχεία τους σε φυσικούς πόρους για τον άνθρωπο και β) επιρρίπτοντας σε αυτά τις συνέπειες της λειτουργίας τους (π.χ. παραγωγή θερμικής ενέργειας, ρύπανση κλπ.).

Υφίσταται λοιπόν διπλός βρόχος ανπιδράσεων: α) οι φυσικοί πόροι είναι πεπερασμένοι και υπόκεινται σε εξάντληση και β) πεπερασμένη είναι και η φέρουσα ικανότητα των οικοσυστημάτων. ^[60] Σύμφωνα με πρόσφατη (ανεξάρτητη) μέτρηση που βασίστηκε σε στατιστικά στοιχεία των Ηνωμένων Εθνών, εάν κάθε κάτοικος του πλανήτη ζούσε όπως ένας πολίτης στις χώρες με υψηλό εισόδημα, θα χρειαζόμασταν 2,6 επιπλέον πλανήτες για να υποστηρίξουν την απαιτούμενη χρήση των φυσικών πόρων. Η μέτρηση αυτή είναι γνωστή ως Οικολογικό Αποτύπωμα Αειφορίας. Λαμβάμοντας υπόψη τον παγκόσμιο μέσο όρο του Οικολογικού Αποτυπώματος της Αειφορίας, ακόμη

και τα σημερινά επίπεδα παραγωγής και κατανάλωσης βρίσκονται 25% ψηλότερα από την φέρουσα ικανότητα του γήινου οικοσυστήματος. Επομένως, ήδη με τα σημερινά δεδομένα, η ανθρωπότητα διαβρώνει το φυσικό κεφάλαιο του πλανήτη κατά ένα σημαντικό ποσοστό.^[61]

Η σύγχρονη κρίση του περιβάλλοντος παρουσιάστηκε από τη στιγμή που τα ανθρωπογενή συστήματα κατέστησαν ικανά να παράγουν παγκόσμιες αλλαγές (global changes), δηλαδή αισθητή διατάραξη του πλανητικού οικοσυστήματος της Γης. Η διατάραξη αυτή έχει ιδίως εκδηλωθεί με την αραίωση του στρώματος του όζοντος, την αύξηση της θερμοκρασίας (φαινόμενο του θερμοκηπίου) και την αλλαγή κλίματος.

Μείζονες διαταράξεις και καταστροφές του οικοσυστήματος της Γης έχουν, κατά την εξελικτική θεωρία, λάβει χώρα επανειλημμένως στο παρελθόν και από άλλα αίτια, οπότε και σημειώθηκαν εξαφανίσεις ειδών^[62], των οποίων η μοναδική γενετική κατασκευή ίσως να παρουσίαζε ενδιαφέρον, χρησιμότητα και αξία για την επιβίωση των επερχόμενων γενεών.^[63]

Το ιδιάζον της σύγχρονης οικολογικής κρίσεως είναι ότι παράγεται από ενέργειες του ανθρώπου και έχει επισήμως αξιολογηθεί ως σοβαρή και επικίνδυνη.

Αυξανόμενες είναι και οι αποδείξεις των ζημιών που προκαλούν οι άνθρωποι σε πολλές περιοχές της Γης: επικίνδυνος βαθμός ρύπανσης των υδάτων, της ατμόσφαιρας, του εδάφους και των ζωντανών οργανισμών, μεγάλες και ανεπιθύμητες αναταραχές στην οικολογική ισορροπία της βιόσφαιρας, καταστροφή και αφαιμάξη αναντικατάστατων πλουτοπαραγωγικών πηγών, μεγάλες ελλείψεις επιζήμιες για τη φυσική, πνευματική και κοινωνική υγεία του ανθρώπου, όχι τόσο στο δημιουργούμενο από τον ίδιο περιβάλλον, όσο στο περιβάλλον που ζει και εργάζεται.

Η παγκόσμια λοιπόν κρίση του περιβάλλοντος πρέπει να θεωρείται δεδομένη και πρέπει να γίνει αντιληπτό ότι η κατάσταση διαρκώς επιδεινώνεται και αναπόφευκτα κάποια στιγμή θα πάψει να είναι αναστρέψιμη.^[64] “

1.2. Οι Έννοιες της «Προστασίας Περιβάλλοντος» και του «Περιβαλλοντικού Προβλήματος»

“ Προστασία Περιβάλλοντος σημαίνει κάτι παραπάνω από το ενδιαφέρον για την άγρια ζωή που εξαφανίζεται ή για τη διάσωση των δασών. Πρόκειται για την αλληλεξάρτηση όλων των ζωντανών οργανισμών και την περιορισμένη διάρκεια των φυσικών πόρων, από τους οποίους εξαρτούν και εκείνοι και εμείς την επιβίωσή μας.^[65]

Από τον παραπάνω ορισμό της προστασίας του περιβάλλοντος προκύπτει ο προσδιορισμός τη έννοιας του *Περιβαλλοντικού Προβλήματος*, το οποίο εμφανίζεται όταν οι κατανομές των πόρων είναι είτε μη αποτελεσματικές, είτε αναμένεται να αφήσουν τις μελλοντικές γενιές σε χειρότερη κατάσταση από τη σημερινή.^[66]

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι το περιβαλλοντικό πρόβλημα δεν εμφανίστηκε μέσα στις τελευταίες δεκαετίες όπως πιστεύει ο περισσότερος κόσμος αλλά έχει πολύ βαθιές ρίζες, οι οποίες φτάνουν μέχρι τον αρχαίο μινωικό πολιτισμό και εξαπλώνεται στα μετέπειτα χρόνια.

Ειδικότερα όμως τα τελευταία 100 χρόνια, κατασπαταλάμε τον παγκόσμιο πλούτο με αποτέλεσμα η σημερινή οικονομική κρίση να μην είναι τίποτα περισσότερο από την άμεση αντανάκλαση του υπερπληθυσμού εν όψει της προοδευτικής ελλάτωσης των φυσικών πόρων.^[67]

Τα σήματα κινδύνου ήταν - και είναι - ξεκάθαρα παρά το γεγονός ότι η ανθρωπότητα για αρκετό καιρό επιμελώς τα αγνοούσε. Έφτασε έτσι -η ανθρωπότητα- να αντιμετωπίζει σήμερα τα μεγαλύτερα ίσως προβλήματα του αιώνα στα θέματα της προστασίας του περιβάλλοντος. Η εξάντληση των φυσικών μη ανανεώσιμων πόρων έχει φτάσει σε κρίσιμα επίπεδα καταστρώνοντας ορισμένα προβλήματα του περιβάλλοντος πραγματικά άλυτα. Τίποτα δεν νομιμοποιεί την αξίωση του ανθρώπου να εκμεταλλεύεται τη φύση. Αντιθέτως οφείλει σεβασμό σε αυτή και σε όλα τα πλάσματά της.^[68]

Υπάρχει ακόμα καιρός να αναθεωρήσει το ανθρώπινο γένος τη στρατηγική του. Ο καιρός όμως όσο πάει και λιγοστεύει. ”

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

Η Προστασία του Περιβάλλοντος στο Πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

“ Πρίν από 30 χρόνια λέξεις όπως «προστασία» και «περιβάλλον» δεν έλεγαν και πολλά πράγματα στον κόσμο.

Σήμερα το μήνυμα της προστασίας του περιβάλλοντος βρίσκεται σε κάθε εφημερίδα, έχουν γραφτεί πολλά βιβλία πάνω στο θέμα και διάφορες εταιρίες και ομάδες πίεσης έχουν ιδρυθεί για να κάνουν γνωστή την ανάγκη για προστασία του περιβάλλοντος στο πλατύ κοινό.^[69]

Οι πρώτοι οργανωμένοι περιβαλλοντικοί φορείς και θεσμοί - με την ευρύτερη έννοια - είναι αναμφίβολα οι φυσιολατρικές μη κυβερνητικές οργανώσεις και αυτές που προστάτευαν μνημεία όπως το National Trust και το Civil Trust στην Αγγλία, το Strichtich Natuur et Monnumenten στην Ολλανδία και αντίστοιχες οργανώσεις στην Αμερική (Audoban Society, Sierra Club, etc), στην Δανία, τη Γερμανία και αλλού.

Στο χώρο των καθαρά διακυβερνητικών διεθνών οργανισμών, ήταν ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (η μετέπειτα Ευρωπαϊκή Ένωση) που έδωσε ιδιαίτερη σημασία στο περιβάλλον, το ανήγαγε σε έννομο αγαθό - αποτελώντας μέρος του θετικού δικαίου της κοινότητας - και το ενέταξε σε μια διαδικασία άσκησης της ευρύτερης ευρωπαϊκής και κοινοτικής πολιτικής.^[70] “

2.1. Η Αναγκαιότητα Άσκησης της Κοινοτικής Πολιτικής Περιβάλλοντος.

“ Όταν ιδρύθηκε η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ΕΟΚ), το 1957, η προστασία του περιβάλλοντος δεν αποτελούσε ακόμα σαφή και ρητή επιδίωξη της Συνθήκης^[71], γιατί η οικονομική συνεργασία και ανάπτυξη των έξι ιδρυτικών κρατών - μελών (Βέλγιο, Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Λουξεμβούργο, Ολλανδία) ήταν το βασικό μέλημα των συντακτών των ιδρυτικών Συνθηκών και ιδίως της Συνθήκης της Ρώμης του 1957, που ίδρυσε την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.

Έκτοτε όμως πολλά πράγματα άλλαξαν, οδηγώντας στο Συμβούλιο του 1971, στο οποίο η Ευρωπαϊκή Επιτροπή - χωρίς να υποχρεώνεται από την ιδρυτική Συνθήκη - εξέθεσε τους λόγους για τους οποίους έπρεπε να αναληφθεί μια κοινή δράση για θέματα του περιβάλλοντος.

- Ο πρώτος και κύριος λόγος ήταν η δέσμευση, μέσω της Συνθήκης της Ρώμης, για καλύτερευση των συνθηκών ζωής και εργασίας των 320 εκατομμυρίων ανθρώπων των 12 κρατών - μελών. Η Συνθήκη της Ρώμης προβλέπει πραγματικά στο προοίμιό της ανάμεσα στους κύριους στόχους της «...την σταθερή βελτίωση των όρων διαβίωσης και απασχόλησης των λαών». Οι Ευρωπαίοι πολίτες πρέπει να μπορούν να ζουν και να εργάζονται μέσα στο καλύτερο δυνατό περιβάλλον.
- Ένας δεύτερος λόγος βασίζονταν στο ότι «η κοινή αγορά μόλυνσης είχε δημιουργηθεί πιο γρήγορα από την κοινή αγορά των εμπορευμάτων». Είναι αλήθεια ότι η μόλυνση δεν σταματά στα εθνικά σύνορα. Τα απόβλητα π.χ. ενός κράτους εύκολα μολύνουν τους γείτονες, ιδίως την ατμόσφαιρα και τα νερά τους. Το πρόβλημα αυτό είναι ιδιαίτερα σοβαρό στην Κοινότητα λόγω της

γεωγραφικής της συνοχής. Επομένως για να σταματήσουν την καταστροφή τα κράτη - μέλη έπρεπε να δράσουν μαζί. Έπρεπε να υπάρξουν κοινές λύσεις σε κοινά (διεθνικά) προβλήματα.

- Ένας άλλος λόγος έχει σχέση με την εξασφάλιση της ελεύθερης ανταλλαγής: οι διαφορές μεταξύ των εθνικών νομοθεσιών για το περιβάλλον, θα μπορούσαν να εμποδίσουν τη λειτουργία της κοινής αγοράς, δημιουργώντας στρεβλώσεις στον ανταγωνισμό και τεχνικά εμπόδια στις συναλλαγές στο εσωτερικό της κοινότητας.
- Ένας τέταρτος λόγος ήταν ότι ορισμένες πολιτικές της Κοινότητας (π.χ. η αγροτική, η ενεργειακή, η βιομηχανική, η περιφερειακή) είχαν - και έχουν - σοβαρές αρνητικές επιπτώσεις στο περιβάλλον. Πολλές απ' αυτές τις πολιτικές η Κοινότητα χρηματοδοτεί ή συντονίζει ή ασκεί. Έτσι ένα μέρος της ευθύνης (διότι ευθύνη φέρουν και τα κράτη που ασκούν τις περισσότερες απ' αυτές τις πολιτικές) για την ρύπανση του περιβάλλοντος μετατοπίζεται στην Κοινότητα.
- Ένας άλλος λόγος ήταν οι δαπάνες που απαιτούνται για την περιβαλλοντική έρευνα ιδίως στις «νέες τεχνολογίες». Για την εξασφάλιση της καλύτερης χρήσης και κατανομής των Κοινοτικών πόρων στον τομέα της έρευνας ενδείκνυται ο συντονισμός και η εποπτεία αυτής στα πλαίσια ενός Κοινοτικού προγράμματος και από Κοινοτικά όργανα.
- Ένας τελευταίος λόγος συνιστούσε απάντηση στην κοινή γνώμη, η οποία αφ' ενός μεν ανησυχούσε - και ανησυχεί - εξαιτίας των διαφόρων ατυχημάτων στο διεθνή ή Ευρωπαϊκό χώρο, αφ' ετέρου δε αμφισβητούσε και μερικές φορές απέρριπτε τις αξίες του δυτικού τρόπου παραγωγής και ζωής (τεχνολογική πρόοδος, ανάπτυξη, καταναλωτισμός).^[72] “

2.2. Οι Αρχές και τα Προγράμματα Δράσης για το Περιβάλλον.

2.2.1. Οι Αρχές της Προστασίας του Περιβάλλοντος.

“ Η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και των πολιτικών φορέων, σε παγκόσμιο επίπεδο, για την αντιμετώπιση των οικολογικών καταστροφών, κατέληξε στη Διάσκεψη της Στοκχόλμης, το 1972, και την υιοθέτηση της περίφημης διακήρυξης, που πέτυχε δυο βασικούς στόχους. Ο πρώτος είναι ότι επέτρεψε την δημιουργία περιβαλλοντικών θεσμών, και ο δεύτερος ότι αποτέλεσε την απαρχή ενός σώματος (corpus) ουσιαστικού διεθνούς δικαίου περιβάλλοντος, ενώ για πρώτη φορά υιοθετείται η έννοια της «οικονομικής ανάπτυξης».^[73]

Στην Σύνοδο κορυφής του Παρισιού, τον Οκτώβριο του 1972, η ΕΟΚ αναγνώρισε ότι η οικονομική ανάπτυξη - την οποία ενθάρρυνε η κοινότητα - έπρεπε να συνδεθεί με την προστασία του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων.

Οι αρχηγοί των κρατών υιοθέτησαν μερικές αρχές πολιτικής περιβάλλοντος όπως:

- Η καλύτερη πολιτική περιβάλλοντος είναι η πρόληψη δημιουργίας πηγών μόλυνσης και όχι η καταπολέμηση των βλαπτικών αποτελεσμάτων στη συνέχεια.
- Η πολιτική του περιβάλλοντος πρέπει και μπορεί να είναι συμβατή με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη.
- Πρέπει να ληφθεί υπόψη το γρηγορότερο δυνατό η επίπτωση κάθε τεχνικής διαδικασίας προγραμματισμού και απόφασης πάνω στο περιβάλλον.

- Το κόστος πρόληψης και καταπολέμησης των μολύνσεων ή οχλήσεων πρέπει κυρίως να είναι εἰς βάρος του δράστη υπαιτίου («ο ρυπαίνων πληρώνει»).
- Οι αρχηγοί των κρατών προσκάλεσαν την Επιτροπή να επεξεργασθεί μια Κοινοτική πολιτική του περιβάλλοντος.

Η νέα αυτή Κοινοτική πολιτική περιελάμβανε τους ακόλουθους κύριους στόχους, οι οποίοι επαναλαμβάνονται και στα μετέπειτα προγράμματα δράσης:

1. Πρόληψη, μείωση και κατάργηση, στο μέτρο του δυνατού, των μολύνσεων και οχλήσεων.
2. Διατήρηση μιας ικανοποιητικής οικολογικής ισορροπίας και επαγρύπνηση για την προστασία της βιόσφαιρας.
3. Εξασφάλιση μιας κατάλληλης διαχείρισης των πλουτοπαραγωγικών πηγών και του φυσικού χώρου και λήψη αναγκαίων μέτρων για να μην προκαλεί η εκμετάλλευσή τους έντονες βλάβες στην οικολογική ισορροπία.
4. Προσανατολισμός της ανάπτυξης στις απαιτήσεις της ποιότητας, και ιδίως μέσω της καλυτέρευσης των συνθηκών εργασίας και του πλαισίου ζωής.
5. Λήψη περισσότερο υπόψη του περιβάλλοντος στην πολεοδομία και στη χρήση των εδαφών.
6. Αναζήτηση με τα κράτη εκτός Κοινότητας, κοινών λύσεων στα περιβαλλοντικά προβλήματα, ιδίως στα πλαίσια των διεθνών οργανισμών. ^[74] “

2.2.2. Τα Προγράμματα Δράσης.

“ Για την υλοποίηση των παραπάνω αρχών και στόχων, τα κράτη - μέλη υιοθέτησαν στις 22 Νοεμβρίου 1973 το πρώτο πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον, το οποίο προέβλεπε τρεις κατηγορίες δράσεων:

1. Δράσεις που αποσκοπούν στη μείωση και πρόληψη των μολύνσεων και οχλήσεων.
2. Δράσεις που αποσκοπούν στην καλυτέρευση του περιβάλλοντος και του πλαισίου ζωής.
3. Δράσεις της Κοινότητας ή ενδεχόμενα, δράσεις κοινές με τα κράτη - μέλη, στα πλαίσια των διεθνών οργανισμών, που ασχολούνται με τα περιβαλλοντικά προβλήματα.

Το πρώτο πρόγραμμα δράσης (1973 - 1976), ακολούθησε ένα δεύτερο (1977 - 1981), το οποίο διεύρυνε το πεδίο της Κοινοτικής πολιτικής στη διασφάλιση των φυσικών πόρων. ^[75]

Το τρίτο (1982 - 1986), εισήγαγε την προβληματική της προστασίας του περιβάλλοντος σε άλλους τομείς της κοινοτικής οικονομικής δραστηριότητας, όπως είναι η ενέργεια, η γεωργία, η βιομηχανία και ο τουρισμός. Το τρίτο πρόγραμμα δράσης θεώρησε αναγκαίο ότι η προστασία του περιβάλλοντος θα πρέπει να συναρτηθεί μέσα στο πλαίσιο και των άλλων πολιτικών της Κοινότητας. Υπογραμμίστηκε η ανάγκη να υλοποιηθούν βιομηχανικές καινοτομίες προστασίας του περιβάλλοντος και η δυνατότητα να δημιουργηθούν νέες θέσεις εργασίας με τη λήψη σχετικών μέτρων. ^[76]

Στη συνέχεια το τέταρτο πρόγραμμα δράσης (1987 - 1992) επικεντρώνεται στην αναγκαιότητα καθορισμού αυστηρότερων κανόνων, πραγματικής εφαρμογής των κοινοτικών οδηγιών, και πιο δραστήριας ανάπτυξης της πολιτικής περιβαλλοντικής εκπαίδευσης και πληροφόρησης. Αποσκοπεί επίσης, ανάμεσα σε άλλα στη συνολική ή

ολοκληρωμένη αντιμετώπιση της ρύπανσης ^[77] και στην προστασία των φυσικών πόρων. ^[78]

Το πέμπτο πρόγραμμα δράσης της Επιτροπής (1993 - 2000) που έφερε το τίτλο «Towards Sustainability» (περί διαρκούς ανάπτυξης), έθεσε σαν κεντρικό στόχο τη διαρκή ανάπτυξη. ^[79] Σε σύγκριση με τα προηγούμενα τέσσερα προγράμματα της Κοινότητας, το πέμπτο πρόγραμμα, μαζί με την αλλαγή της φιλοσοφίας, επιφέρει και μια ολοκληρωτική αλλαγή στρατηγικής. Δίνει προτεραιότητα δράσης στους τομείς διαχείρισης των φυσικών πόρων, στη μάχη της ρύπανσης και της διαχείρισης των αποβλήτων, στη μείωση της κατανάλωσης της ενέργειας που προέρχεται από μη ανανεώσιμες πηγές, στη βελτιωμένη διαχείριση της κινητικότητας, στη βελτίωση της ποιότητας του αστικού περιβάλλοντος και στη βελτίωση της υγείας και της ασφάλειας.

Τέλος ένα έκτο πρόγραμμα δράσης για το περιβάλλον (2000 - 2010) που φέρει τον τίτλο «Περιβάλλον 2010: το μέλλον μας, η επιλογή μας» εστιάζει τις προτεραιότητές του κυρίως στη συνέχιση της ενσωμάτωσης του περιβάλλοντος στις άλλες πολιτικές με βελτιωμένες και πιο συνεκτικές μεθόδους, στη διεύρυνση της πανοπλίας των εργαλείων, στην υλοποίηση και εφαρμογή της περιβαλλοντικής νομοθεσίας, στην ευαισθητοποίηση των πολιτών και στη διεθνή συνεργασία. ^[80] “

2.3 Η Ένταξη της Προστασίας του Περιβάλλοντος Στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

“ Τα προγράμματα δράσης ενώ διαγράφουν, κατά κάποιο τρόπο, τη δημιουργία και τη διαμόρφωση ενός ευρωπαϊκού δικαίου του περιβάλλοντος ^[81], δεν μπορούσαν να αποτελέσουν επαρκή νομική βάση για τη θεμελίωση άσκησης περιβαλλοντικής πολιτικής εκ μέρους των κοινοτικών οργάνων καθώς στερούνταν δεσμευτικού χαρακτήρα.

Παρά όμως την αρχική έλλειψη ρητής νομικής βάσης για την κοινοτική δράση στον τομέα του περιβάλλοντος, πάνω από 100 «νομοθετικές» πράξεις υιοθετήθηκαν από το 1973 μέχρι και το 1987 οπότε και ιδρύθηκε η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη.

Επρόκειτο όμως για ένα «δίκαιο εξ' αντανάκλασης» που στηριζόταν σε σαθρές ή παράνομες νομικές βάσεις.

Το θεσμικό αυτό κενό ήρθε να καλύψει πρώτη η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη και έπειτα οι Συνθήκες του Μάαστριχτ και του Άμστερνταμ. ^[82] “

2.3.1. Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη.

“ Στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη που υιοθετήθηκε τον Φεβρουάριο του 1986 και τέθηκε σε ισχύ την 1η Νοεμβρίου 1987, επικυρώνονται οι στόχοι της Κοινοτικής Πολιτικής περιβάλλοντος και κατοχυρώνονται πλέον «συνταγματικά», ως Κοινοτική «δράση».

Επαναλαμβάνονται επίσης η αρχή της προληπτικής δράσης, της επανόρθωσης των προσβολών του περιβάλλοντος κατά προτεραιότητα στην πηγή, ο «ρυπαίνων πληρώνει», και η αρχή της ενσωμάτωσης, σύμφωνα με την οποία «οι ανάγκες της προστασίας του περιβάλλοντος αποτελούν συνιστώσα των άλλων πολιτικών της Κοινότητας». Τέλος, για πρώτη φορά εισάγεται η αρχή της επικουρικότητας σύμφωνα με την οποία η Κοινότητα επεμβαίνει στον τομέα του περιβάλλοντος μόνο όταν το αγαθό αυτό προστατεύεται καλύτερα από αυτήν παρά από τα κράτη - μέλη. ^[83]

Με την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη για πρώτη φορά στην ιστορία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, η περιβαλλοντική προστασία ανάγεται σε μείζονος σημασίας κοινοτική

πολιτική, και δημιουργείται ένα αυτόνομο κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος. Το περιβάλλον ανάγεται σε έννομο αγαθό άξιο προστασίας, ενώ παράλληλα προβλέπεται ρητά η δυνατότητα λήψης, με ειδική πλειοψηφία, περιβαλλοντικών μέτρων με στόχο την ολοκλήρωση της εσωτερικής αγοράς.^[84] «

2.3.2. Η Συνθήκη του Μάαστριχτ.

« Με τη Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Μάαστριχτ) που υπεγράφη στις 7 Φεβρουαρίου 1992 και άρχισε να ισχύει την 1η Νοεμβρίου 1993, η προστασία του περιβάλλοντος εντάσσεται στους στόχους προτεραιότητας της Ένωσης. Η Ευρωπαϊκή Κοινότητα η οποία αποτελεί τον έναν από τους τρεις πυλώνες της Ένωσης έχει πλέον ως αποστολή να προάγει μια σταθερή και διαρκή - μη πληθωριστική - και σεβόμενη το περιβάλλον ανάπτυξη.

Επίσης, η πολιτική περιβάλλοντος γίνεται πλέον αυτόνομη πολιτική από απλή «δράση».

Με τη νέα αυτή πολιτική επιδιώκονται:

- Η διατήρηση και βελτίωση της ποιότητας του περιβάλλοντος.
- Η προστασία της υγείας των ατόμων.
- Η συνετή και ορθολογική χρήση των φυσικών πόρων.
- Προώθηση, στο διεθνές επίπεδο, μέτρων για την αντιμετώπιση των περιφερειακών ή παγκοσμίων περιβαλλοντικών προβλημάτων.

Στις ήδη θεσπισμένες, από την Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, αρχές στις οποίες βασίζεται η δράση της Κοινότητας στον τομέα του περιβάλλοντος, προστίθεται τώρα και η αρχή της προφύλαξης.

Τέλος δημιουργείται ένα Ταμείο Συνοχής το οποίο χρηματοδοτεί προγράμματα περιβάλλοντος και μεταφορών, ενώ ορίζεται ότι το Ταμείο αυτό θα παρέχει ειδική οικονομική στήριξη σε κράτη - μέλη σε περιπτώσεις που υιοθετούνται από την Κοινότητα περιβαλλοντικά μέτρα που συνεπάγονται δυσανάλογες δαπάνες για τα κράτη αυτά.^[85] «

2.3.3. Η Συνθήκη του Άμστερνταμ.

« Με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ η οποία υπογράφηκε στις 2 Οκτωβρίου 1997, η θέση του περιβάλλοντος ενισχύεται σημαντικά.

Προωθείται η ιδέα του περιβάλλοντος ως αυτόνομου έννομου αγαθού στο Κοινοτικό σύστημα σε σχέση με την μέχρι τώρα θεώρηση της περιβαλλοντικής προστασίας ως μια από τις πολλές παραμέτρους της Κοινοτικής πολιτικής.

Η βασική αρχή της διαρκούς ή αειφόρου ανάπτυξης εμφανίζεται πλέον για πρώτη φορά στο προοίμιο για την Ευρωπαϊκή Ένωση, ενώ αποστολή της Ευρωπαϊκής Κοινότητας είναι πλέον - ανάμεσα σε άλλα - να προάγει την «αειφόρο μη πληθωριστική ανάπτυξη» και υψηλό επίπεδο προστασίας και βελτίωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος.

Η πολιτική της Κοινότητας για το περιβάλλον καθίσταται αυτοτελής σκοπός ανεξαρτώμενος από άλλες επιδιώξεις, ιδίως οικονομικές. Από την νέα σύνταξη συνάγεται επίσης ότι το αγαθό του περιβάλλοντος είναι «άρρηκτα δεμένο» με την ποιοτική του προστασία και ότι η προώθηση «υψηλού επιπέδου προστασίας» ανάγεται σε θεμελιώδη αρχή του Κοινοτικού δικαίου.

Εισάγεται και μια νέα παράγραφος μεγίστης σπουδαιότητας, η οποία προβλέπει ότι «οι απαιτήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας πρέπει να ενταχθούν στον καθορισμό και την εφαρμογή των Κοινοτικών πολιτικών και δράσεων προκειμένου να προωθηθεί η αειφόρος ανάπτυξη».

Τέλος, ως προς τον τρόπο λήψης των αποφάσεων στον τομέα του περιβάλλοντος όλες οι πράξεις που υιοθετούνται αποφασίζονται πλέον με την διαδικασία της συναπόφασης, ενώ διατηρείται η μερική ομοφωνία στους τομείς της φορολογίας, χωροταξίας, χρήσης γης, διαχείρισης υδάτινων πόρων και ενέργειας.^[86] «

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Οι Αρχές του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος

“ Η έννοια των αρχών στο δίκαιο αποτελεί «προϊόν μιας σταθερής διαλεκτικής σχέσης ανάμεσα στις διατάξεις του θετικού δικαίου τις οποίες εμπνέουν και τις αξίες τις οποίες μεταφέρουν». Οι περιβαλλοντικές αρχές καθίστανται υπό αυτή την έννοια τα κύρια εργαλεία «οικολογικοποίησης του δικαίου». ^[87] “

Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι ο όρος «αρχή» χρησιμοποιείται πολλές φορές με αξιωματικό χαρακτήρα χωρίς ακριβές νομικό περιεχόμενο. Χρησιμοποιείται για να υποδηλώσει τόσο νομικούς όσο και μη νομικούς κανόνες. Αυτό συμβαίνει κυρίως στο διεθνές δίκαιο περιβάλλοντος. Ωστόσο, μια «αρχή» πρέπει, για να έχει νομική σημασία, να χαρακτηρίζεται από «κανονιστικότητα». Πρέπει δηλαδή να προβλέπεται από συγκεκριμένη διάταξη του θετικού δικαίου ή να προκύπτει με βάση τα στοιχεία που περιλαμβάνονται σ' αυτή τη διάταξη, και η παραβίασή της να συνεπάγεται κύρωση αφού προβλέπεται από δεσμευτική νομική πηγή. Κατ' αυτή την έννοια εξετάζονται και αναδεικνύονται οι αρχές του περιβαλλοντικού δικαίου οι οποίες προβλέπονται ρητά από σαφώς δεσμευτικές νομικές αρχές. ^[88]

Το δίκαιο του περιβάλλοντος γενικά βασίζεται σε πολύ σημαντικές ηθικές και πολιτικές αρχές οι οποίες εκφράζουν τη γενικότερη αντίληψη ότι η προστασία του περιβάλλοντος είναι γενικού και δημοσίου συμφέροντος.

Οι αρχές που θεσπίζονται από το κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος έχουν επίσης υιοθετηθεί τόσο από το διεθνές δίκαιο όσο και από τα διάφορα δίκαια των κρατών - μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, προσδίδοντας έτσι την αναγκαία συνοχή στο δίκαιο του περιβάλλοντος.

Όμως η θέσπιση των αρχών αυτών σε διεθνές επίπεδο δεν πρέπει να αποκρύβει, από την άλλη πλευρά, τις σοβαρές δυσκολίες συντονισμού ανάμεσα στις διάφορες Συνθήκες, οι οποίες ρυθμίζουν τα ίδια προβλήματα.

Μέσα στο πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο (Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, Συνθήκη Μάαστριχτ, Συνθήκη Άμστερνταμ) αλλά και το παράγωγο, έχουν θεσπιστεί οι εξής νομικές αρχές περιβαλλοντικής προστασίας: της πρόληψης, της προφύλαξης, της επανόρθωσης των προσβολών του περιβάλλοντος κατά προτεραιότητα στην πηγή τους, ο «ρυπαίνων πληρώνει», της ενσωμάτωσης και της πληροφόρησης και συμμετοχής των πολιτών.

Όλες αυτές οι αρχές συνδιασμένες αποβλέπουν στην προστασία του κοινοτικού περιβάλλοντος και μάλιστα σε ένα υψηλό επίπεδο προστασίας. Ειδικότερα και υπό το φως μιας σύγχρονης καθαρά επιστημολογικής διάστασης, οι αρχές αυτές δεν έχουν άλλο στόχο από την διαφύλαξη μέσα στο χρόνο της βιολογικής ποικιλότητας. ^[89] “

3.1. Το Δεσμευτικό Εύρος των Αρχών.

“ Κατ' ορθότερη άποψη οι αρχές αυτές δεσμεύουν τον κοινοτικό νομοθέτη είτε αμέσως είτε εμμέσως. Η τήρησή τους δηλαδή είναι υποχρέωση των κοινοτικών οργάνων. Δηλαδή, υπό την απειλή του ακυρωτικού ελέγχου, ο κοινοτικός νομοθέτης

οφείλει να λαμβάνει υπόψη του τις αρχές αυτές κατά την θέσπιση κανόνων παράγωγου ή δευτερογενούς δικαίου.

Επίσης οι περιβαλλοντικές αρχές της Συνθήκης επιβάλλονται στα κράτη - μέλη άμεσα ή έμμεσα. Μερικές οδηγίες υιοθετούν ρητά τις περιβαλλοντικές αρχές, οι οποίες έτσι επιβάλλονται στα κράτη - μέλη. Αυτά δεν μπορούν χωρίς αιτιολογία να αποστούν από τις αρχές αυτές. Αλλά ακόμα και αν δεν προβλέπονται ρητά από κάποια πράξη του παράγωγου δικαίου, οι αρχές που υιοθετούνται στη Συνθήκη ΕΚ μπορούν να επιβάλλονται στα κράτη - μέλη στο βαθμό που φωτίζουν την εμβέλεια των πράξεων του παράγωγου δικαίου.

Οι αρχές αυτές μπορεί να μην γεννούν άμεσα δικαιώματα υπέρ των Ευρωπαίων πολιτών, αφού ως κατευθυντήριοι κανόνες απευθύνονται κυρίως στις δημόσιες αρχές, μπορούν όμως να εμπλουτίσουν μερικά δικαιώματα και κυρίως το δικαίωμα στην προστασία του περιβάλλοντος στην υλοποίηση του οποίου οι δημόσιες αρχές παίζουν βασικό ρόλο. ^[90]“

3.2. Οι Περιβαλλοντικές Αρχές και η Γενική Αρχή της Αναλογικότητας.

3.2.1. Η Γενική Αρχή της Αναλογικότητας.

“ Όπως κάθε δημόσια πολιτική που περιορίζει ελευθερίες και δικαιώματα έτσι και η πολιτική περιβάλλοντος υπόκειται στον έλεγχο της αρχής της αναλογικότητας, η οποία θα μπορούσε να «φρενάρει» την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής πολιτικής και την εφαρμογή των περιβαλλοντικών αρχών. Η αρχή της αναλογικότητας, ως αντίβαρο στην υπερβολή και κατάχρηση, μπορεί να προστατεύει τα διάφορα δημόσια και ιδιωτικά συμφέροντα εις βάρος μιας αυστηρής και στενής εφαρμογής των κανόνων και αρχών της προστασίας του περιβάλλοντος. Παίζει δηλαδή, το ρόλο ενός «γνώμονα ρύθμισης» περιορίζοντας την υλοποίηση του δικαίου περιβάλλοντος σε πλαίσια - όρια που εγκαθιδρύονται για τη διαφύλαξη άλλων ανταγωνιστικών συμφερόντων, μέσω της στάθμισης των συμφερόντων και της ανάλυσης κόστους - οφέλους.

Όμως η αρχή της αναλογικότητας μπορεί αντίθετα να παίζει και οικολογικό ρόλο, προστρέχοντας κάθε φορά στη διαφύλαξη οικολογικών συμφερόντων: οι προσβολές δηλαδή στο περιβάλλον δεν θα πρέπει να γίνονται ανεκτές παρά στο βαθμό που αυτές θα ήταν ανάλογες προς τον επιδιωκόμενο σκοπό τους.

Συμπερασματικά η αρχή της αναλογικότητας, «πραγματικό δίκοπο μαχαίρι» κατά τον N. de Sadeleer άλλοτε περιορίζει την ανάπτυξη της περιβαλλοντικής πολιτικής και των αρχών της στο όνομα της προστασίας δημοσίων και ιδιωτικών συμφερόντων που απειλούνται, ενώ άλλες φορές προστατεύει τα οικολογικά συμφέροντα από τις καταχρήσεις που διαπράττονται κατά την άσκηση πολιτικών που επιδιώκουν ανταγωνιστικούς στόχους.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας, δεν μπορεί να υπερβαίνει ένα όριο στην ικανοποίηση ανταγωνιστικών προς το περιβάλλον σκοπών, όριο το οποίο θέτει από επιστημονική και επιστημολογική άποψη η ανάγκη διατήρησης - διαφύλαξης της βιολογικής ποικιλότητας και από καθαρά νομική - πρακτική άποψη η γενική περιβαλλοντική αρχή της ενσωμάτωσης.

Στο Κοινοτικό δίκαιο γενικά - αλλά και στο Κοινοτικό δίκαιο ειδικότερα, η αρχή της αναλογικότητας είναι πανταχού παρούσα. ^[91]“

3.2.2. Η Αρχή της Πρόληψης.

“ Η αρχή της πρόληψης είναι, γενικά, η ουσία και ο πυρήνας του δικαίου περιβάλλοντος. Είναι σαφώς προτιμότερο τόσο από οικολογική όσο και από οικονομική άποψη, να προλαμβάνεται η εμφάνιση των βλαβών του περιβάλλοντος παρά να πρέπει να αντιμετωπιστούν αυτές θεραπευτικά ή διορθωτικά εκ των υστέρων.

Ειδικότερα, η πρόληψη σημαίνει ως προς τα λαμβανόμενα μέτρα και τον βαθμό έντασής τους, ότι αυτά «προηγούνται» της οικολογικής ζημιάς.

Σήμερα όμως σε μια κλασσική και επικρατούσα προσέγγιση, σημαίνει «ρυθμιστικό έλεγχο» της βλαβερής δραστηριότητας χωρίς την πλήρη απαγόρευση. Δηλαδή σε μια προσπάθεια διαχειριστική, «αναλογιστική» και συμβιβαστική των ανταγωνιστικών συμφερόντων, επιτρέπεται η ρύπανση αλλά μέσα σε όρια που τίθενται κάθε φορά και που εγγυώνται την διατήρηση του περιβάλλοντος.

Η αρχή της πρόληψης είναι άμεσα συνδεδεμένη με την ύπαρξη γνωστών μετρήσιμων κινδύνων, και ταυτόχρονα με τις «βέλτιστες διαθέσιμες τεχνικές».

Η γκάμα των νομικών μέτρων που προβλέπονται για την τήρηση της αρχής της πρόληψης είναι μεγάλη, και ποικίλλει ανάμεσα στα πιο αυστηρά - απαγόρευση εκπομπών, και στα πιο μαλακά - επιτήρηση της εξέλιξης του περιβάλλοντος.

Τέλος, στο πεδίο της νομικής υλοποίησης, η πρόληψη βασίζεται κυρίως σε ρυθμιστικές απαγορεύσεις - ρύθμιση της ρύπανσης με θέσπιση ορίων ή αναγκαιότητα λήψης προηγούμενης άδειας για δραστηριότητες.^[92]“

3.2.3. Η Αρχή της Προφύλαξης.

“ Η αρχή της προφύλαξης, αποτελεί σήμερα ένα διεθνή νομικό κανόνα περιβαλλοντικής συμπεριφοράς, με ποικίλες δυνατότητες εφαρμογής, ο οποίος απαντά στην αυξανόμενη αβεβαιότητα των κοινωνιών της διακινδύνευσης και ειδικότερα της επιστημονικής αβεβαιότητας.

Η αρχή αυτή θεωρητικοποιήθηκε στην Γερμανία και διατυπώθηκε για πρώτη φορά ρητά σε διεθνές επίπεδο το 1972, στη τελική δήλωση της διάσκεψης της Στοκχόλμης, στη συνέχεια το 1987 σε μια υπουργική δήλωση στα πλαίσια του Οργανισμού Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης, και έκτοτε σε πολλά κείμενα του διεθνούς δικαίου του περιβάλλοντος, μεταξύ των οποίων και στην Διακήρυξη του Ρίο.

Στο Κοινοτικό δίκαιο περιβάλλοντος εισήχθη με την Συνθήκη του Μάαστριχτ, ενώ πολλές παράγωγες κοινοτικές ρυθμίσεις σχετικά με τις επικίνδυνες ουσίες για τον άνθρωπο και το περιβάλλον εκφράζουν την επιθυμία να προληφθούν προκαταβολικά οι κίνδυνοι.

Σε αντίθεση με την προηγούμενη αρχή της πρόληψης όπου ο κίνδυνος είναι βέβαιος και προβλέψιμος, στην αρχή της προφύλαξης αυτός είναι αβέβαιος και άγνωστος αλλά πιθανός, αφού υπάρχουν υπόνοιες για αυτόν. Πιο συγκεκριμένα η αρχή της προφύλαξης επιβάλλει τη λήψη τέτοιων μέτρων (θετικών ή αρνητικών), αρκεί να υπάρχει υπόνοια ή διαίσθηση ότι μια δραστηριότητα μπορεί να δημιουργήσει κινδύνους στο περιβάλλον. Αρκούν δηλαδή οι ενδείξεις ή υπόνοιες για δυσμενείς επιπτώσεις στο περιβάλλον ή στη δημόσια υγεία, που θεμελιώνονται με βάση τα μέχρι μια δεδομένη στιγμή επιστημονικά δεδομένα για να ληφθούν τα κατάλληλα μέτρα.

Ως προς την ερμηνεία της αρχής της προφύλαξης και συνεπώς τη δυνατότητα επίκλησής της, ανάμεσα στην ακραία θέση της κατάργησης, μέσω της αρχής αυτής, κάθε μορφής κινδύνου με οποιοδήποτε τίμημα και στη θέση της μείωσης των πιο σημαντικών κινδύνων, μια μέση θεώρηση προβάλλεται: η στάθμιση, από τη μια μεριά του κόστους των αναγκαίων προσταθαικών που πρέπει να καταβληθούν για την μείωση του κινδύνου

και από την άλλη τα πλεονεκτήματα ως προς την ασφάλεια που θα παρέχει αυτή η προσέγγιση.

Η προσέγγιση όμως αυτή, εκτός του ότι «αγοραιοποιεί» τον κίνδυνο, καθιστά δύσκολη τη στάθμιση κόστους - ωφέλειας σε ένα τόσο ζωτικό τομέα.

Η αρχή της προφύλαξης συνεπάγεται επίσης αντιστροφή του βάρους της απόδειξης του περιβαλλοντικού κινδύνου. Δηλαδή η προφύλαξη σημαίνει ότι τα μέτρα πρέπει να λαμβάνονται μέχρι να αποδειχθεί ότι οι δραστηριότητες ή τα προϊόντα είναι ακίνδυνα.

Τέλος, η αρχή της προφύλαξης, είναι ταυτόσημη με μια ηθική της σύνεσης και της προνοητικότητας αλλά και του φόβου, όπου καθένας οφείλει να λαμβάνει μέτρα προφύλαξης απέναντι στο άγνωστο, ιδίως της επιστήμης και της τεχνολογίας, είναι ως ένα βαθμό σύνδεσμευμένη και με την εξέλιξη της νομικής ευθύνης και ειδικότερα με τα θέματα και τις λειτουργίες της στο νομικό σύστημα.^[93]

3.2.4. Η Αρχή της «Επανάρθωσης των Προσβολών του Περιβάλλοντος κατά Προτεραιότητα στην Πηγή τους».

“ Η αρχή της επανόρθωσης κατά προτεραιότητα στην πηγή τους η οποία εμφανίστηκε πρώτη φορά στην Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη, φαίνεται να συνιστά μια διάσταση της αρχής της πρόληψης. Πράγματι η καλύτερη πρόληψη περιβαλλοντικών προσβολών πρέπει να λαμβάνει χώρα όσο το δυνατόν «πιο πριν», δηλαδή με παρέμβαση στην ίδια πηγή ρύπανσης.

Όμως, η αρχή της επανόρθωσης κατά προτεραιότητα στην πηγή, δεν ταυτίζεται υποχρεωτικά με την αρχή της πρόληψης. Πράγματι η δεύτερη, δεν απαιτεί υποχρεωτικά να υπάρχει παρέμβαση στην πηγή της ρύπανσης, αντίθετα η πρώτη, απαιτεί υποχρεωτικά την διόρθωση της φύσης της επιβλαβούς δραστηριότητας.

Η αρχή της επανόρθωσης κατά προτεραιότητα στην πηγή απαιτεί μεγαλύτερη ποιοτική παρέμβαση των δημόσιων αρχών για την υπεράσπιση του περιβάλλοντος και έπεται, λογικά και χρονικά, αλλά και γι' αυτό νομικο-ιεραρχικά, των αρχών της πρόληψης και της προφύλαξης.

Η αρχή αυτή έχει γνωρίσει ιδιαίτερη εφαρμογή στις περιπτώσεις διασυνοριακής ρύπανσης και κυρίως μεταφοράς αποβλήτων, δικαιολογώντας τον ουσιαστικό περιορισμό της, χάριν της προστασίας του περιβάλλοντος και της υγείας των ατόμων, με το σκεπτικό ότι είναι προτιμότερο να διατίθενται τα απόβλητα όσο το δυνατόν πιο κοντά στον τόπο παραγωγής τους.

Τέλος, η αρχή αυτή εμπεριέχει και την αυτονόητη απαίτηση της αποκατάστασης της περιβαλλοντικής βλάβης με τη λήψη των θετικών μέτρων.

Όμως, όπως υπογραμμίζεται, η αόριστη διατύπωσή της δύσκολα την καθιστά δεσμευτικό κανόνα δικαίου.^[94]

3.2.5. Η Αρχή «Ο Ρυπαίνων Πληρώνει».

“ Η αρχή αυτή πριν αναχθεί σε νομικό κανόνα - αν και μερικοί τον αμφισβητούν ως τέτοιο - ήταν ένας οικονομικός κανόνας ο οποίος βασιζόταν στη θεωρία των εξωτερικών επιδράσεων ή συμβάντων.

Η μικρο-οικονομική αυτή θεωρία, στην ευρεία εκδοχή της αναφέρεται τόσο στην παραγωγή όσο και στην κατανάλωση. Πράγματι η παραγωγή ή η κατανάλωση ενός προϊόντος ή υπηρεσίας προκαλεί ορισμένα εξωτερικά (αρνητικά) αποτελέσματα, τα

οποία δεν συνυπολογίζονται στην αγοραία τιμή του προϊόντος ή της υπηρεσίας και δεν καταλογίζονται σε αυτούς που τα προκάλεσαν.

Σύμφωνα με την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», στην περιορισμένη της εκδοχή, ο ρυπαίνων υποχρεώνεται να αναλάβει τα εξωτερικά κόστη που προκάλεσε η ρύπανση του, δηλαδή να τα υπολογίσει στο κόστος της παραγωγής. Η εσωτερίκευση αυτή μπορεί να είναι ολική ή μερική και στηρίζεται στη λογική ότι έτσι, θα αναγκαστεί ο επιχειρηματίας - για το οικονομικό του συμφέρον - να μειώσει τα επίπεδα ρύπανσης που προκαλεί η δραστηριότητά του, ή να επιδεικνύει περισσότερη περιβαλλοντική φροντίδα και προσοχή.

Από αυτή την άποψη η αρχή ο «ρυπαίνων πληρώνει», έχει ένα αποτρεπτικό αποτέλεσμα. Η ρυπαίνουσα παραγωγή καλείται τελικά να αναλάβει αφ' ενός τις δαπάνες που αναλογούν στα αναγκαία μέτρα κατά της ρύπανσης, αφ' ετέρου τις εισφορές οι οποίες αποβλέπουν στο να παρακινούν τον ρυπαίνοντα να παίρνει μόνος με το ελάχιστο κόστος τα αναγκαία μέτρα για τη μείωση των ρυπάνσεων που προκαλεί, ή να του επιβάλλουν να φέρει το κόστος που αναλογεί στα συλλογικά μέτρα καθαρισμού λειτουργίας.

Κατά συνέπεια η αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει» συνδυάζεται στην πράξη, αναγκαστικά, και στο πλαίσιο ενός συλλογικού σχεδιασμού, με το περιβάλλον. ^[95] «

3.2.6. Η Αρχή της Ενσωμάτωσης.

« Πρόκειται για κεντρική έννοια και θεμελιώδη γενική αρχή της κοινοτικής προστασίας του περιβάλλοντος. Σύμφωνα με την αρχή αυτή οι ανάγκες της προστασίας του περιβάλλοντος πρέπει να εντάσσονται στην υλοποίηση των άλλων κοινοτικών πολιτικών. Πρόκειται δηλαδή για τη δυνατότητα της πολιτικής περιβάλλοντος να διεισδύσει σε άλλες πολιτικές και να εξουδετερώσει τα αρνητικά αποτελέσματά τους στα οικοσυστήματα και στους ανθρώπους.

Με την αρχή της ενσωμάτωσης, το περιβάλλον ανάγεται σε ιδιαίτερο έννομο αγαθό, στην κοινοτική έννομη τάξη, το οποίο θα πρέπει να προστατεύουν ειδικά τα κοινοτικά όργανα όταν σχεδιάζουν και υλοποιούν τις άλλες κοινοτικές πολιτικές. Στη διαδικασία αυτή, υπάρχει γενική υποχρέωση των κοινοτικών οργάνων να προβαίνουν σε μια ενσωματωμένη και ισόρροπη εκτίμηση όλων των περιβαλλοντικών παραμέτρων.

Η αρχή της ενσωμάτωσης αποτελεί το όριο της «αναπτυξιακής δράσης» γενικά της Κοινότητας, σύμφωνα όμως με ορισμένους συγγραφείς, δεν αποσκοπεί απαραίτητα στην «προαγωγή» και «βελτίωση» της ποιότητας του περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια μόνο υπό την αρνητική της εκδοχή, και κατά τρόπο απόλυτο, η ενσωμάτωση υιοθετείται και κατοχυρώνεται στο κοινοτικό περιβαλλοντικό δίκαιο, ως «απαράβατο εμπόδιο», στην άσκηση των άλλων Κοινοτικών δραστηριοτήτων.

Έστω πάντως και υπο αυτή την εκδοχή, το «όριο στην αναπτυξιακή δράση» που θέτει η αρχή αυτή, δεν μπορεί να αναιρείται ή να κυμαίνεται κάθε φορά από την αρχή της αναλογικότητας η οποία αποσκοπώντας στην προστασία της οικονομικής ελευθερίας και ανάπτυξης θέτει όρια στην «περιβαλλοντική δράση». ^[96] «

3.2.7. Η Αρχή της Πληροφόρησης και Συμμετοχής των Πολιτών.

« Η αρχή της πληροφόρησης και συμμετοχής των πολιτών, αποτελεί θεμελιώδη αρχή της Διακήρυξης του Ρίο. Η αρχή αυτή υπογραμμίζει ότι κάθε άτομο πρέπει να έχει τη δυνατότητα συμμετοχής στη διαδικασία λήψης των αποφάσεων και ότι τα κράτη -

μέλη πρέπει να ενθαρρύνουν και να διευκολύνουν την συμμετοχή του κοινού θέτοντας στη διάθεσή του τις πληροφορίες.

Για την υλοποίηση της παραπάνω αρχής, υιοθετήθηκε από 33 χώρες και από την Ευρωπαϊκή Κοινότητα η διεθνής Σύμβαση του Ααρχους (23-25 Ιουνίου 1998) για την πρόσβαση στις πληροφορίες, τη λαϊκή συμμετοχή στη λήψη των αποφάσεων και την πρόσβαση στη δικαιοσύνη για περιβαλλοντικά ζητήματα, υπό την αιγίδα της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη των Ηνωμένων Εθνών.

Το δικαίωμα πληροφόρησης προβλέπεται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, συνδεδεμένο με το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης. Η ελευθερία αυτή περιλαμβάνει και την ελευθερία λήψης και κοινοποίησης πληροφοριών, ενώ οι πολίτες έχουν επίσης το δικαίωμα πρόσβασης σε πληροφοριακά στοιχεία πριν εκδοθεί μια διοικητική πράξη.

Το δικαίωμα συμμετοχής των πολιτών στην προστασία του περιβάλλοντος συνδέεται με την ιδιαιτερότητα του έννομου αγαθού. Πράγματι, στις αποφάσεις που λαμβάνονται σχετικά με τα πράγματα τα οποία όλος ο κόσμος έχει δικαίωμα να απολαμβάνει, είναι λογικό ο καθένας να μπορεί να συμμετέχει σ' αυτές ενεργά.

Αυτό προϋποθέτει την εγκαθίδρυση διαδικασιών που να επιτρέπουν σε κάθε πολίτη να συμμετέχει στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, ενισχύοντας έτσι το πρότυπο της συμμετοχής και άμεσης δημοκρατίας.^[97]“

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η Διεθνής Διάσκεψη του Ρίο

“ Το σημαντικότερο βήμα προς την εξέλιξη και το πέρασμα σε μια νέα φάση ανάπτυξης του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, συντελείται με τη Διεθνή Διάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών, τον Ιούνιο του 1992 στο Ρίο ντε Τζανέιρο και την υιοθέτηση της ομώνυμης Διακήρυξης.^[98]

Αντιπρόσωποι από 175 κράτη συναντήθηκαν στο Ρίο ντε Τζανέιρο της Βραζιλίας, από τις 3 έως τις 14 Ιουνίου 1992, στη Διεθνή Διάσκεψη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (UNCED) και συζήτησαν όλα τα περιβαλλοντικά προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι διάφορες χώρες, με στόχο «τη σωτηρία της Γης». Η προετοιμασία της Διάσκεψης κράτησε 2 χρόνια και οι προτάσεις που παρουσιάστηκαν - χωρίς να γίνουν όλες δεκτές - ήταν πολύ σημαντικές.

Οι αντιπρόσωποι κατέληξαν στις εξής συμφωνίες:

- Σε ένα πλαίσιο συμφωνίας για τις κλιματολογικές αλλαγές, που περιλαμβάνει προσχέδιο συνθήκης για την καταπολέμηση του φαινομένου του θερμοκηπίου, με τη μείωση των εκπομπών αερίων που το προκαλούν.
- Σε μια συμφωνία για τη βιολογική ποικιλία και σε μια συνθήκη για την προστασία των φυτικών και ζωικών ειδών (δεν έγινε δεκτή από τις Ηνωμένες Πολιτίες της Αμερικής).
- Στην περίφημη Διακήρυξη του Ρίο για το περιβάλλον και την ανάπτυξη, που αποτελεί μια δέσμη αρχών που περιγράφουν τα δικαιώματα και τις ευθύνες των κρατών σχετικά με το περιβάλλον.
- Στην Ατζέντα 21. Πρόκειται για ένα πολυσέλιδο κείμενο - περίπου 900 σελίδες, που αποτελεί οδηγό δράσης για κυβερνήσεις, αναπτυξιακούς φορείς και οργανώσεις, σε όλους τους τομείς που επηρεάζουν τις σχέσεις μεταξύ περιβάλλοντος και οικονομίας.
- Στην απόφαση για τη δημιουργία επιτροπής του ΟΗΕ για την συγκροτημένη ανάπτυξη.
- Σε προσχέδιο συμφωνίας για την καταπολέμηση της εξάπλωσης των ερήμων.
- Στη σύγκλιση διάσκεψης για την υπερεκμετάλλευση των αλιευτικών αποθεμάτων.^[99] “

4.1. Η Διακήρυξη του Ρίο ντε Τζανέιρο για το περιβάλλον και η Αρχή της Αειφόρου Ανάπτυξης.

“ Η Διακήρυξη αυτή εγκαινιάζει τη δεύτερη φάση της εξέλιξης του διεθνούς περιβαλλοντικού δικαίου, εισάγοντας ένα νέο πλαίσιο και λαμβάνοντας υπόψη όχι μόνο την περιβαλλοντική παράμετρο, αλλά και τα νέα δεδομένα της οικονομικής ανάπτυξης και την εξισορρόπηση του χάσματος μεταξύ ανεπτυγμένων και αναπτυσσόμενων χωρών, με έμφαση στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες.

Η Διακήρυξη του Ρίο ντε Τζανέιρο επιβεβαιώνει τις βασικές αρχές της Διακήρυξης της Στοκχόλμης (1972) και καθιερώνει νέες, καινοτόμες και αρκετά ενδιαφέρουσες που αποτέλεσαν μεταγενέστερα το επίκεντρο της προσοχής όχι μόνο των περιβαλλοντολόγων αλλά και των οικονομολόγων.

Μεταξύ των νέων αρχών της Διακήρυξης του Ρίο συμπεριλαμβάνονται: η αρχή 3, με το δικαίωμα στην ανάπτυξη και η αρχή 4, με την καθιέρωση της βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης.^[100]

Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη 4η αρχή της διακήρυξης του Ρίο, αυτή της βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης. Σύμφωνα με αυτή την αρχή, προτεραιότητα δίνεται πλέον στην ποιοτική και όχι στην ποσοτική ανάπτυξη, δηλαδή στην «ανάπτυξη που ικανοποιεί τις ανάγκες της σύγχρονης γενιάς χωρίς να διακυβεύει την δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους, (υπόμνημα Brutland)».

Η διαρκής ανάπτυξη είναι θεμελιωμένη στην υπόθεση ότι η υποανάπτυξη και η φτώχεια πρωτοστατούν στην ταχεία επιδείνωση και αλλοίωση του περιβάλλοντος - διότι συνήθως δεν αναλαμβάνεται από τα κράτη αυτά το περιβαλλοντικό κόστος από τις επιχειρήσεις των κλάδων παραγωγής (εθνικών ή αλλοδαπών) - κάτι που μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εμπόδιο για την μελλοντική ανάπτυξη. Η αλόγιστη εκβιομηχάνιση και η οικονομική ανάπτυξη μπορούν να παράξουν πρότυπα κατανάλωσης, τα οποία λιγοστεύουν και μειώνουν τους φυσικούς πόρους, αλλάζοντας κλιματολογικές συνθήκες, εμποδίζοντας την βασική διαθεσιμότητα του φυσικού πλούτου και την εις μάκρος ικανότητα της ανθρωπότητας να αυτοσυντηρηθεί. Από εδώ και στο εξής η οικονομική ανάπτυξη θα πρέπει να επιτευχθεί μ' ένα σωστό και συνεπή, προς την ορθή διαχείριση των φυσικών πόρων, τρόπο.^[101]

Απώτερος σκοπός της βιώσιμης ανάπτυξης είναι η σταθερή συνεξέλιξη ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων, καθώς η προστασία του περιβάλλοντος αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της αναπτυξιακής διαδικασίας που δεν μπορεί να ληφθεί υπόψη απομονωμένη από αυτή.

Για το σκοπό αυτό καθιερώθηκε ένα σύστημα αρχών, ώστε να καλύπτει όλα τα θεμελιώδη προβλήματα της σχέσης ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων, που αποτελεί τον δωδεκάδελο νόμο της βιώσιμης ανάπτυξης:

- Η πρώτη αρχή θεσπίζει τον υποχρεωτικό χαρακτήρα ενός συστήματος ελέγχου, που αποβλέπει στο γενικό συμφέρον, όχι μόνο της παρούσας γενιάς, αλλά και των επόμενων: η βιώσιμη ανάπτυξη δεν αφήνεται στην λειτουργία της αγοράς, αλλά είναι ευθύνη του κράτους.
- Η δεύτερη αρχή απαγορεύει την περαιτέρω μείωση ή υποβάθμιση του φυσικού κεφαλαίου, γιατί και αυτό που απέμεινε είναι ζήτημα εάν επαρκεί για την επιβίωση.
- Η τρίτη αρχή επιβάλλει θετικά τον σεβασμό της φέρουσας ικανότητας τόσο των ανθρωπογενών συστημάτων όσο και των οικοσυστημάτων, για να προληφθεί η κατασκευή των θνησιγενών υπερτροφικών ανθρωπογενών συστημάτων που συμπαρασύρουν στην αποσύνθεσή τους και τα οικοσυστήματα.
- Η τέταρτη αρχή επιβάλλει την διόρθωση αυτού του σφάλματος, όπου είναι ακόμα εφικτή, δηλαδή την αποκατάσταση του διαταραχθέντος οικοσυστήματος, ώστε να αποτρέπεται η μείωση του φυσικού κεφαλαίου.
- Η πέμπτη αρχή αξιώνει την προστασία της βιοποικιλότητας για να διατηρηθεί η ευστάθεια (ισορροπία) των οικοσυστημάτων.
- Η έκτη αρχή της κοινής φυσικής κληρονομιάς, επιδιώκει την διασφάλιση της άγριας φύσης όπου υπάρχει το έσχατο αποθεματικό ζωής.
- Η έβδομη αρχή επιβάλλει την ήπια ανάπτυξη των ευπαθών οικοσυστημάτων.
- Η όγδοη αρχή, της χωρονομίας, επιτάσσει τον συνολικό σχεδιασμό της ισορροπίας ανθρωπογενών συστημάτων και οικοσυστημάτων, ώστε να ελέγχεται και να επιτηρείται η ευστάθειά τους και η ποιοτική βελτίωση των πρώτων.

- Η ένατη αρχή, της πολιτιστικής κληρονομιάς, ενδιαφέρεται για τη σταθερή συνέχεια των ανθρωπογενών συστημάτων και τον ποιοτικό χαρακτήρα της ανάπτυξης,
- Η δέκατη αρχή, του βιώσιμου αστικού περιβάλλοντος, επιδιώκει να αναστρέψει την παρακμή των σύγχρονων οικισμών και ιδίως των μεγαλουπόλεων και να επαναφέρει την ποιότητα ζωής στην πόλη.
- Η ενδέκατη αρχή, του φυσικού κάλλους, εξυπηρετεί την ποιοτική ανάπτυξη.
- Η δωδέκατη (και τελευταία) αρχή καθιερώνει την οικολογική συνείδηση των ανθρώπων ως την πραγματική εγγύηση του όλου συστήματος ελέγχου. ^[102]

Το γενικό διάγραμμα του Ρίο για το περιβάλλον, με τις 27 αρχές του έχει δώσει ιδιαίτερη υπόσταση στον παράγοντα «περιβάλλον». Το περιβάλλον δεν αποτελεί πλέον ένα απομονωμένο κομμάτι του διεθνούς δικαίου που διέπεται από κανόνες και αρχές του εθνικού δικαίου, και από κανόνες των διεθνών κειμένων και των μη κυβερνητικών οργανισμών (NGOs). Αποτελεί αναπόσπαστο μέρος και του διεθνούς οικονομικού δικαίου, λαμβάνοντας πάντα υπόψη την θεμελιώδη αρχή της βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης. ^[103] «

4.2. Η Ατζέντα 21.

« Η Ατζέντα 21 αποτελεί Πρόγραμμα δράσης των Κυβερνήσεων για όλους τους τομείς της διαρκούς ανάπτυξης ενόψει της παγκόσμιας κρίσιμης κατάστασης της προστασίας του περιβάλλοντος. Περιλαμβάνει το προοίμιο και τα εξής μέρη:

- I. Κοινωνικές και οικονομικές διαστάσεις.
- II. Προστασία και διαχείριση των αναπτυξιακών πόρων.
- III. Ενίσχυση του ρόλου σημαντικών ομάδων.
- IV. Μέτρα εφαρμογής.

Η Ατζέντα 21 δίνει ιδιαίτερη έμφαση στους γενικούς στόχους για τη βελτίωση της διαρκούς ανάπτυξης, με την απελευθέρωση του εμπορίου. Περιβάλλον και εμπόριο πρέπει να στηριχθούν αμοιβαία (Ατζέντα 21, κεφάλαιο 2.3).

Ένα ανοιχτό πολυμερές εμπορικό σύστημα, βασιζόμενο στην υιοθέτηση και εφαρμογή μιας ορθής περιβαλλοντικής πολιτικής, θα μπορούσε να έχει θετική επίδραση στο περιβάλλον και να συμβάλει στη διαρκή ανάπτυξη (Ατζέντα 21, κεφάλαιο 2.19).

Η Ατζέντα 21 συστήνει ειδικούς κανόνες που αναφέρονται στην διεθνοποίηση των περιβαλλοντικών θεμάτων και κυρίως των διασυνοριακών ρυπάνσεων.

Σύμφωνα με την Ατζέντα : «η διεθνής συνεργασία στον τομέα του περιβάλλοντος έχει προοδεύσει, σε μεγάλο βαθμό, από τη λήψη εμπορικών μέτρων, τα οποία προβλέπονται σε πολυμερείς περιβαλλοντικές συμφωνίες και οπωσδήποτε κατέχουν ένα μερίδιο στην αντιμετώπιση συνολικών περιβαλλοντικών διαφωνιών» (Ατζέντα 21, κεφάλαιο 2.20).

Τίθεται συχνά το ερώτημα, εάν τα εμπορικά μέτρα έχουν θεσπιστεί με στόχο να πλήξουν αλλοδαπά περιβαλλοντικά μέτρα ή να προστατεύσουν εθνικούς παραγωγούς από ανταγωνιστικές εισαγωγές προϊόντων, με την επιβολή σ'αυτούς λιγότερο αυστηρών περιβαλλοντικών προτύπων, ή μήπως τελικά λαμβάνονται για να προστατέψουν εθνικούς καταναλωτές από οποιαδήποτε περιβαλλοντική ζημιά ή βλάβη της υγείας τους.

Τα κράτη αναγνωρίζουν ότι «τα εθνικά μέτρα που αποσκοπύν στην επιδίωξη ορισμένων περιβαλλοντικών στόχων μπορούν να συμπληρωθούν από εμπορικά μέτρα για να γίνουν περισσότερο αποτελεσματικά».

Θα μπορούσαν τα μέτρα εμπορικής πολιτικής να θεωρηθούν απαραίτητα για την ενίσχυση της περιβαλλοντικής πολιτικής, όπως και το αντίστροφο. Κατ' αυτόν το τρόπο, θα ήταν δυνατό να ενσωματωθούν η αρχή της μη διάκρισης, καθώς και η αρχή του λιγότερου περιοριστικού εμπορικού μέτρου προς επίτευξη αυτών των στόχων. Δεν πρέπει όμως να παραβλεφθούν η υποχρέωση για την εξασφάλιση της διαφάνειας κατά την εφαρμογή των εμπορικών υπέρ του περιβάλλοντος μέτρα, η κατάλληλη αναγγελία των εθνικών ρυθμίσεων προς τα κράτη - μέλη, καθώς και η ανάγκη σωστής εκτίμησης στις ειδικές προϋποθέσεις και στις απαιτήσεις ανάπτυξης των αναπτυσσόμενων κρατών, έτσι ώστε να υπάρξει η μετάβαση σε διεθνές επίπεδο των συμφωνημένων περιβαλλοντικών στόχων (Ατζέντα 21, κεφάλαιο 17).

Η Ατζέντα 21 προτείνει επιπλέον ορισμένες αρχές ως την πολιτική που πρέπει να ακολουθηθεί. Εδώ περιλαμβάνονται: (α) η επεξεργασία κατάλληλων μελετών για την καλύτερη κατανόηση των σχέσεων εμπορίου και περιβάλλοντος και την ενίσχυση της διαρκούς ανάπτυξης, (β) η προώθηση διαλόγου μεταξύ φορέων του εμπορίου, της ανάπτυξης και του περιβάλλοντος, (γ) οι περιπτώσεις εξασφάλισης της διαφάνειας, όπως και της συμφωνίας των εμπορικών μέτρων, των συνδεδεμένων με περιβαλλοντικούς στόχους, με τις διεθνείς υποχρεώσεις, (δ) όσο αφορά στα προβλήματα του περιβάλλοντος και της ανάπτυξης, η αποφυγή επιβολής περιβαλλοντικών μέτρων που να προκύπτουν από αδικαιολόγητους περιορισμούς στο εμπόριο (Ατζέντα 21, κεφάλαιο 2.4, περιπτώσεις α,β,γ,δ).

Κατά την εξέταση των προτάσεων της Ατζέντας 21 προς τις κυβερνήσεις διαφαίνεται ότι δεν θα πρέπει να διαταράσσεται η ισορροπία μεταξύ προστασίας περιβάλλοντος και κανόνων που διέπουν το ελεύθερο εμπόριο. Πιο συγκεκριμένα, θα πρέπει να εξασφαλιστεί ώστε οι διαταράξεις, οι σχετικές με το περιβάλλον, όπως και τα πρότυπα που προϋποτίθενται, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που αναφέρονται στην υγεία και την ασφάλεια, να μην αποτελούν ένα μέσο για αυθαίρετη και αδικαιολόγητη διάκριση ή ένα συγκεκριμένο περιορισμό στο εμπόριο (Ατζέντα 21, κεφάλαιο 2.4, περίπτωση (f) -στ').

Τέλος στη Ατζέντα αυτή δίνεται επιπλέον η κατεύθυνση για περισσότερη ακρίβεια στο μέτρο του αναγκαίου, ώστε να αποσαφηνιστεί η σχέση του ελεύθερου εμπορίου και των παροχών του σε μερικά πολυμερή μέτρα που έχουν υιοθετηθεί στον τομέα του περιβάλλοντος, και να εξασφαλιστεί ότι οι περιβαλλοντικές πολιτικές θα παρέχουν το κατάλληλο νομικό και θεσμικό πλαίσιο, με την ευθυγράμμιση τους στις νέες ανάγκες προστασίας του περιβάλλοντος, ώστε να προκύψουν ή να μπορούν να προκύψουν αλλαγές στην παραγωγή και ειδικά στο εμπόριο (Ατζέντα 21, κεφάλαιο 2.4, περιπτώσεις (j) - κ , (l) - μ). ^[104] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5^ο

Το Νέο Δίκαιο Περιβάλλοντος και το Μήνυμα της Προστασίας του Περιβάλλοντος.

5.1. Το Νέο Δίκαιο Περιβάλλοντος.

“ Το νέο δίκαιο περιβάλλοντος διαμορφώθηκε μετά τη Διάσκεψη Κορυφής της Γης (Earth Summit), στο Ρίο της Βραζιλίας τον Ιούνιο του 1992. Η παγκόσμια αυτή Διάσκεψη και τα πορίσματά της, ιδίως δε η Διακήρυξη και η Agenda 21, αποτελούν ορόσημο στη εξέλιξη της δημόσιας πολιτικής και του δικαίου του περιβάλλοντος εξ' απίας της ριζικής αλλαγής που απέφεραν και στα δύο.

Η ουσία της ριζικής αλλαγής συνίσταται σε τούτο: πριν από το Ρίο, το δίκαιο του περιβάλλοντος ήταν «ειδικό», δηλαδή σύνολο διατάξεων που αφορούσαν ειδικά θέματα. Ένα τυπικό (ειδικό) δίκαιο περιβάλλοντος περιελάμβανε συνήθως διατάξεις για την προστασία της άγριας φύσης (συμπεριλαμβανομένων των δασών), για την πρόληψη της ρύπανσης και για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Με αυτό τον τρόπο υπήρχε ο εξής διυισμός στο δίκαιο: από το ένα μέρος υπήρχε το οικονομικό δίκαιο της ανάπτυξης και από τι άλλο υπήρχε το δίκαιο προστασίας του περιβάλλοντος. Ο διυισμός αυτός σήμαινε ότι η πολιτεία ήταν ελεύθερη να σχεδιάζει την αναπτυξιακή πολιτική της με καθαρά οικονομικά κριτήρια, αλλά παράλληλα υποχρεώνεται να αίρει ή να μετριάζει τις βλαπτικές συνέπειες για το περιβάλλον. Μετά το Ρίο ο διυισμός αυτός καταργήθηκε και το δίκαιο του περιβάλλοντος συγχωνεύθηκε με αυτό της ανάπτυξης, και τα δυο έγιναν ένα.

Η συγχώνευση αυτή κατέστη δυνατή με την διάπλαση γενικών περιβαλλοντικών αρχών - όχι όμως ότι οι ήδη ισχύουσες καταργήθηκαν - που διεισδύουν σε όλες τις επιμέρους δημόσιες πολιτικές και ως θεμελιώδη κριτήρια κατευθύνουν την σχεδίαση και εκτέλεσή τους.

Επομένως ο πυρήνας κάθε δημόσιας πολιτικής είναι περιβαλλοντικός και γι' αυτό το νέο δίκαιο περιβάλλοντος αποτελεί το σύνολο των γενικών αυτών αρχών.

Η νομική κατοχύρωση του νέου αυτού δικαίου περιβάλλοντος ξεκινάει από την κατοχύρωση του θεμελιώδους κανόνα της «βιώσιμης ή αειφόρου ανάπτυξης». Ο θεμελιώδης κανόνας αναγνωρίζει και εμπεριέχει τον άρρηκτο δεσμό περιβάλλοντος και οικονομίας, αφού ορίζει εκ προοιμίου ότι κάθε οικονομική δραστηριότητα πρέπει να είναι φιλική προς το περιβάλλον, ενώ η πρώτη αρχή της Διακήρυξης του Ρίο, ορίζει ότι οι άνθρωποι δικαιούνται να αναπτύξουν την παραγωγική τους ζωή σε αρμονία με τη φύση. Ο θεμελιώδης κανόνας παραμένει ανθρωποκεντρικός καθώς ο άνθρωπος παραμένει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος της βιώσιμης ανάπτυξης.

Ο θεμελιώδης κανόνας της βιώσιμης ανάπτυξης υποδηλώνει ότι το νέο δίκαιο του περιβάλλοντος είναι πράγματι κανόνες που θα εγγυηθούν και θα πραγματώσουν την συνεξέλιξη των ανθρωπογενών συστημάτων και των οικοσυστημάτων.

Διατάξεις προστασίας του περιβάλλοντος υπήρχαν από καταβολής δικαίου και το περιεχόμενό του ποίκιλε ανάλογα με τα αγαθά που κατά καιρούς κρίνονταν απαραίτητα προστασίας. Υπήρξε από παλιά δασική νομοθεσία, υγειονομική νομοθεσία, προστασία αρχαιοτήτων κ.λ.π. Απλώς πριν από καιρό, όλες αυτές οι διατάξεις συγκεντρώθηκαν και ονομάστηκαν «περιβαλλοντικό» δίκαιο. Το νέο, όμως, δίκαιο περιβάλλοντος διαφέρει από το παλιό καθώς:

- Ο σκοπός του παλιού δικαίου ήταν αποτρεπτικός: να εμποδίσει δηλαδή ή να περιορίσει την βλάβη του περιβάλλοντος, από τις ενέργειες του ανθρώπου. Η έννοια του περιβάλλοντος ήταν στενή, αφού περιέκλειε κυρίως την άγρια φύση, και οι κανόνες προστασίας είχαν στατικό και αστυνομικό χαρακτήρα.
- Ο σκοπός του νέου δικαίου είναι, αντιθέτως, θετικός: Το νέο δίκαιο επιχειρεί να κατευθύνει και να διαπλάσει τις ενέργειες του ανθρώπου. Ασφαλώς ενσωματώνει και το παλιό δίκαιο, αλλά προχωράει πολύ πέρα από αυτό. Το νέο δίκαιο ταυτίζεται με το δίκαιο της βιώσιμης ανάπτυξης.
- Το περιβάλλον εννοιολογείται με ευρύτατο και πολύπλοκο τρόπο, αφού περιλαμβάνει όχι μόνο τα οικοσυστήματα αλλά και τις αμοιβαίες διασυνδέσεις τους με τα ανθρωπογενή συστήματα.
- Το νέο δίκαιο περιβάλλοντος γίνεται δυναμικό, αφού οφείλει: α) να αποκαταστήσει την διαταραχθείσα ισορροπία οικοσυστημάτων και ανθρωπογενών συστημάτων, β) να διασφαλίσει την συνεξέλιξή τους στο μέλλον.
- Αποδέκτης του νέου δικαίου δεν είναι μόνο το κράτος ή η Διοίκησή του. Οι κανόνες της βιώσιμης ανάπτυξης δεν καθοδηγούν μόνο τις δημόσιες υπηρεσίες που σχεδιάζουν και υλοποιούν τις επιμέρους δημόσιες πολιτικές. Είναι μάλλον κώδικας αξιών και αντίστοιχων κανόνων που απευθύνεται σε όλα τα μέλη της κοινωνίας, επιστήμονες, ερευνητές, επιχειρηματίες, οργανώσεις και πολίτες και όλων αυτών την συμπεριφορά επιδιώκει να επηρεάσει και να τροποποιήσει.

Κατά βάθος το νέο δίκαιο, όπως και το παλιό, δεν αρκείται να προστατεύσει τη φύση από τις συνέπειες της άγριας ανάπτυξης, αλλά επιδιώκει να διορθώσει τις αδικίες και να αναστρέψει την παρακμή του δυτικού προτύπου της προόδου, γιατί έχει κατανοήσει τις διασυνδέσεις του ηθικού προβλήματος της δικαιοσύνης με την σωτηρία της φύσεως και την αποκατάσταση της ισορροπίας της. ^[105] “

5.2. Το Μήνυμα της Προστασίας του Περιβάλλοντος

“ Το τέλος του 20ου αιώνα και η αρχή του 21ου αναμφίβολα χαρακτηρίζονται από την αναγκαιότητα να γίνουν οι ανθρώπινες κοινωνίες βιώσιμες. Τα οικολογικά προβλήματα σήμερα, είναι τόσο σοβαρά και χειροπιαστά, ώστε κανένας εφησυχασμός ή αδράνεια δεν μπορεί πλέον να δικαιολογηθεί.

Το παραδοσιακό οικονομικοπολιτικό μοντέλο περνάει ισχυρότατη κρίση και η «οικολογία» έχει περάσει σε μια νέα σημαντική φάση της. Σε όλο τον κόσμο, οι αναρίθμητες μη κυβερνητικές οργανώσεις ως τοπικές, εθνικές και παγκόσμιες κινήσεις ευαισθητοποιημένων πολιτών με μεγάλη δύναμη πίεσης, δεν ασχολούνται πλέον τυπικά με το περιβάλλον και μόνο, αλλά εργάζονται στο τρίπτυχο περιβάλλον - οικονομία - κοινωνία, έτσι ώστε να είναι στην πράξη οι φορείς του περιβαλλοντικού προβληματισμού.

Είναι φανερό προς τα που αποβλέπει σήμερα η οικολογική δράση. Η πληροφόριση των πολιτών και η συσπείρωση τους για τα προβλήματα του περιβάλλοντος, είναι η πρώτη προϋπόθεση που θα φέρει τις δράσεις, ώστε οι δράσεις με τη σειρά τους να φέρουν τις λύσεις. ^[106]

Τα αποτελέσματα του κινήματος για την προστασία του περιβάλλοντος δεν είναι παρά ένα λιθαράκι στο μονοπάτι του οδοστρωτήρα χρόνου. Η προσπάθεια για τη διάσωση ειδών που κινδυνεύουν είναι ίσως μια μάχη χαμένη. Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι είτε άμεσα, είτε έμμεσα απειλείται το ανθρώπινο είδος - και συνεπώς

και τα άλλα είδη. Η πραγματική σημασία που έχει το μήνυμα της προστασίας του περιβάλλοντος είναι πως είτε το θέλει είτε όχι, η ανθρωπότητα δίνει έναν αγώνα με τον χρόνο και πρέπει να προσπαθήσει να τον νικήσει.

Το μήνυμα της προστασίας του περιβάλλοντος είναι πως ο άνθρωπος βρίσκεται σε κίνδυνο. Από την αναγνώριση της άθλιας κατάστασης ορισμένων σπάνιων ειδών, η ανθρωπότητα έφτασε στην αναγνώριση της δικής της κατάστασης και η μοναδική ακτίνα ελπίδας σ' αυτό το είδος της ρεαλιστικής απαισιοδοξίας είναι πως μπορεί να οδηγήσει σε ενέργειες για την προστασία της. Αυτό που πραγματικά χρειάζεται δεν είναι απλά η προστασία ορισμένων ειδών, αλλά μια ολόκληρη αλλαγή στάσης των ανθρώπων, από την παραδοχή της λεηλασίας, σε μια νέα φιλοσοφία.^[107]

Η αυριανή υγιής κοινωνία είναι βέβαιο ότι θα αποτελείται από πολίτες με οικολογική συνειδηση^[108], οι οποίοι δεν πρέπει να ξεχνάνε ότι είναι κάτοικοι του πλανήτη Γή. Μιας βιόσφαιρας, στην οποία το περιβάλλον δε γνωρίζει σύνορα και όπου δε μπορούν να στηθούν τείχη που να απομονώνουν ή να εμποδίζουν τη διασυνοριακή ρύπανση.^[109] “

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ
ΚΑΙ
ΡΥΘΙΑΝΣΗ
ΤΟΥ
ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΟΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

Η Προσέγγιση του Προβλήματος της Ρύπανσης

“ Η ρύπανση του περιβάλλοντος δεν είναι φαινόμενο της σύγχρονης εποχής, αλλά έχει ιστορικά επισημανθεί από πολλούς αιώνες.

Το μεγαλύτερο ποσοστό της ρύπανσης δεν οφείλεται στην αφθονία όπως κοινώς πιστεύεται σήμερα, ούτε μπορεί η ρύπανση να αποδοθεί σε συμφεροντολογικές δραστηριότητες άπληστων επιχειρηματιών του κεφαλαιοκρατικού συστήματος.

Εκείνο που είναι σχετικά νέο προς τη ρύπανση του περιβάλλοντος είναι αυτό που λέμε «πρόβλημα της ρύπανσης». Πολλά δυσάρεστα φαινόμενα υπήρχαν από την αρχή του κόσμου, χωρίς όμως να θεωρούνται προβλήματα. Τέτοια φαινόμενα γίνονται προβλήματα μόνο όταν αρχίζει να φαίνεται ότι κάτι μπορεί και πρέπει να γίνει για τη λύση τους. Είναι προφανές ότι η ρύπανση του περιβάλλοντος έχει προχωρήσει στο στάδιο του σοβαρού προβλήματος.

Παρατηρείται ότι μια ανάλυση των βασικών αιτιών υποβάθμισης του περιβάλλοντος θα μπορούσε να αποτελέσει τη βάση για την εξέταση των προβλημάτων που σχετίζονται με τον περιορισμό της ρύπανσης σε μια οικονομία.

Η προσοχή θα μπορούσε να στραφεί καταρχήν προς την τεχνολογική και βιομηχανική πρόοδο, την οικονομική μεγέθυνση και την περιορισμένη ικανότητα του περιβάλλοντος να απορροφά τα κατάλοιπα που απορρέουν από τις διαδικασίες που ακολουθούνται για την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης και τέλος στην ταχύτητα εξάντλησης των μη ανανεώσιμων πόρων. ^[110] “

1.1. Το πρόβλημα της Ρύπανσης από τη Σκοπιά της Ανάπτυξης.

“ Κατά την εξέταση της σχέσης μεταξύ οικονομικής ανάπτυξης και ρύπανσης και ιδιαίτερα από τη σκοπιά της οικονομικής ευημερίας, θα πρέπει να τονιστεί ότι, σαν γενική αρχή, η οικονομική ανάπτυξη δεν είναι απαραίτητο να οδηγήσει σε υποβάθμιση του περιβάλλοντος, ακόμα και με περιορισμένη αφομοιωτική ικανότητα του περιβάλλοντος και μέσα σε ένα σύστημα τελείως ελεύθερο από ελέγχους πάνω στα κατάλοιπα. Αυτό για τους παρακάτω λόγους:

Πρώτον, η ανάπτυξη από ένα αρχικό χαμηλό επίπεδο μπορεί να οδηγήσει στην εκροή καταλοίπων που να μην προκαλούν υποβάθμιση του περιβάλλοντος,

Δεύτερον, η ανάπτυξη μπορεί να συνοδεύεται από ακόμα υψηλότερο ρυθμό τεχνολογικής προόδου στην μετατροπή των εισροών και στη διάρκεια του προϊόντος, οπότε το ποσό των καταλοίπων στο περιβάλλον θα μειωθεί με τις αυξημένες ποσότητες παραγωγής και κατανάλωσης. Το ίδιο αποτέλεσμα είναι επίσης δυνατό αν η παραγωγή συνοδεύεται από μεταβολή στη σύνθεση της, προς όφελος αγαθών και υπηρεσιών τα οποία δεν παράγουν σχετικά μεγάλα ποσά αποβλήτων.

Όμως καμιά από τις παραπάνω δυο συνθήκες δε φαίνεται να έχει ισχύσει, σε εκείνες τις χώρες, όπου τα όρια της ικανότητας του περιβάλλοντος να δέχεται απόβλητα έχουν ξεπεραστεί σε πολλούς σημαντικούς τομείς.

Το ότι η οικονομική ανάπτυξη και η ρύπανση του περιβάλλοντος έχουν συσχετιστεί στο παρελθόν δε σημαίνει ότι εκ των πραγμάτων γίνεται απρόσφορη η σκοπιά από την οποία η οικονομική της ευημερίας εξετάζει τη ρύπανση του περιβάλλοντος, ότι δηλαδή πρόκειται για ένα πρόβλημα στατικών εξωτερικών επιδράσεων, και συνεπώς ότι μπορεί

να απομονωθεί από τη δυναμική της οικονομικής ανάπτυξης. Το ερώτημα που γεννιέται είναι το κατά πόσο η σχέση ανάμεσα στην οικονομική ανάπτυξη και τη ρύπανση θα εξακολουθήσει να υπάρχει αν για τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος που σπανίζουν, μπορούσε εννοιολογικά να καθοριστούν τιμές που να αντανakλούν την αυξανόμενη σπανιότητα τους. Υπάρχει ένας αριθμός λόγων, για τους οποίους ακόμα και η άριστη στατική κατανομή των πόρων, που να βασίζεται στις τιμές εκείνες που αντανakλούν την πραγματική σπανιότητα τους, δε θα επέτρεπε την αποσύνδεση της οικονομικής ανάπτυξης από την ρύπανση του περιβάλλοντος:

Πρώτον, ακόμα και αν οι εξελίξεις στα προϊόντα και στις διαδικασίες παραγωγής γίνονταν σύμφωνα με τις τιμές των μέχρι τώρα άφθονων πόρων, ώστε να μειωθεί ο λόγος των αποβλήτων προς προϊόν, οποιοσδήποτε ρυθμός μείωσης αυτής της σχέσης μικρότερος από το ρυθμό αύξησης του προϊόντος θα σήμαινε μια αύξηση του βάρους των κατάλοιπων και την επίπτωσή τους στο περιβάλλον.

Δεύτερον, έστω και αν καθορίζονταν οι σωστές τιμές για τους πόρους της οικονομίας, είναι απίθανο ότι θα μετέβαλαν σημαντικά τη φύση των τεχνολογικών εξελίξεων από την πλευρά της μείωσης της ρύπανσης κατά μονάδα παραγωγής. Υπάρχει αρκετή εμπειρική μαρτυρία που δείχνει ότι οι τεχνολογικές επιλογές είναι συνάρτηση περισσότερο της κλίμακας της παραγωγής και των απαιτήσεων του ανταγωνισμού, παρά των τιμών.

Η προσέγγιση της οικονομικής ευημερίας στο πρόβλημα της ρύπανσης του περιβάλλοντος δεν μπορεί να λάβει υπόψη τη φύση της διαδικασίας της ανάπτυξης όπως αυτή διαμορφώνεται κάτω από τη δυναμική των εξελίξεων των προϊόντων και των μεθόδων παραγωγής στα πλαίσια του προχωρημένου καπιταλισμού. Επίσης καθώς εξελίσσεται η τεχνολογία και προχωράει η ανάπτυξη, οι επιπτώσεις πάνω στο περιβάλλον γίνονται όλο και πιο αβέβαιες, ιδιαίτερα στον τομέα της πυρηνικής ενέργειας.
[11] "

1.2. Η Εξάντληση των Μη Ανανεώσιμων Πόρων.

Σε αντίθεση με πόρους όπως ο καθαρός αέρας και το νερό, οι εισροές από το περιβάλλον με τη μορφή μη ανανεώσιμων πόρων είναι ως επί το πλείστον διαιρετές και υποκείμενες στην ατομική ιδιοκτησία, στην ελεύθερη αγορά. Η εξάντληση του περιβάλλοντος μ' αυτή την έννοια συμπίπτει σε κάποια έκταση με την ελλάτωση του ιδιωτικού πλούτου. Αν και ο ρυθμός εξάντλησης του περιβάλλοντος μπορεί να βρίσκεται κάτω από το άριστο σημείο όταν θίγονται τα συμφέροντα των μελλοντικών γενεών, αυτό διαφέρει από την περίπτωση της ρύπανσης, όπου δεν υπάρχει ιδιωτική ιδιοκτησία των πόρων του περιβάλλοντος. Οι εξωτερικές επιδράσεις που δημιουργούν το πρόβλημα της εξάντλησης των πόρων εμπίπτουν κατ' αυτόν τον τρόπο στην κατηγορία της μερικής, μάλλον, παρά της πλήρους αποτυχίας του μηχανισμού της αγοράς.

Η διαχρονική αποτυχία της αγοράς έχει κυρίως αναλυθεί στα πλαίσια της θεωρίας των άριστων αποταμιεύσεων της και της οικονομικής ανάπτυξης. Έχει στηριχθεί ότι οι διαχρονικές εξωτερικές επιδράσεις είναι τέτοιες ώστε η αγορά να έχει την τάση να υπερεκτιμά το μέλλον και συνεπώς να δημιουργεί ανεπαρκείς επενδύσεις. Στην έκταση που ο ταχύτερος ρυθμός αύξησης του προϊόντος οδηγεί σε γρηγορότερη εξάντληση των μη ανανεώσιμων πόρων. Η υπερεκτίμηση του μέλλοντος ενεργεί προς την κατεύθυνση διατήρησης αυτών των πόρων. Από το άλλο μέρος, αυτή η υπερεκτίμηση έχει ως αποτέλεσμα οι τιμές των μη ανανεώσιμων πόρων να αντανakλούν την ανεπάρκεια των πόρων μόνο αναφορικά με τον χρονικό ορίζοντα της παρούσας γενιάς, και να οδηγούν σε περισσότερο σπάταλη χρήση τους, σε σύγκριση με την περίπτωση που υπήρχε μια μακροχρονιότερη προοπτική. Μια εναλλακτική λύση στο αποτέλεσμα της λειτουργίας της

ανεξέλεγκτης αγοράς θα ήταν κάποιο είδος πολιτικής διαδικασίας, που θα εξέφραζε τα συμφέροντα των μελλοντικών γενεών. Όμως υπάρχουν αμφιβολίες ως προς το αν οι πολιτικές διαδικασίες θα οδηγήσουν σε μεγαλύτερο προσανατολισμό προς το μέλλον, από όσο ένα ελεύθερο σύστημα αγοράς.

Η αγορά μπορεί βέβαια να μπει κάτω από τον έλεγχο, είτε μέσω των τιμών είτε μέσω των ποσοτήτων. Αν πιστεύεται ότι οι προσαρμογές των τιμών δε θα φέρουν αποτέλεσμα, ο μεγαλύτερος έλεγχος πάνω στην εξάντληση των πόρων μπορεί να ασκηθεί με την επιβολή ποσοτικών περιορισμών στη χρήση τους, εφόσον οι σπάνιοι πόροι βρίσκονται στην ιδιοκτησία του κράτους.

Θα πρέπει τέλος να υπογραμμιστεί ότι τα περιβαλλοντικά προβλήματα της εξάντλησης των πόρων και της ρύπανσης ίσως να μην είναι ανεξάρτητα μεταξύ τους, αφού η απουσία ελέγχων πάνω στα κατάλοιπα του περιβάλλοντος θα επηρεάσει το ρυθμό με τον οποίο γίνεται η εξάντληση των πόρων. Ιδιαίτερα η απουσία κινήτρων για ανακύκλωση των χρησιμοποιούμενων πόρων, για αύξηση της διάρκειας των προϊόντων και για την προσαρμογή της τεχνολογίας θα επιταχύνει το ρυθμό εξάντλησης των φυσικών πόρων. Αυτό βέβαια δεν θα συμβεί εκεί όπου υπάρχουν τέτοια κίνητρα. ^[112] α

1.3. Η Τεχνολογική Προσέγγιση του Προβλήματος της Ρύπανσης.

“ Σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, η ρύπανση του περιβάλλοντος εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο πετυχαίνεται η οικονομική ανάπτυξη. Η περιβαλλοντική κρίση, κυρίως κατά τις μεταπολεμικές δεκαετίες, αποδίδεται στις μεταβολές των τεχνολογικών χαρακτηριστικών των προϊόντων που εξυπηρετούν τις ίδιες βασικές ανάγκες όπως και πριν.

Τα επιχειρήματα που προβάλλονται προς υποστήριξη αυτής της άποψης είναι:

- I. Η παραγωγή των νέων προϊόντων περιλαμβάνει μεγαλύτερες ποσότητες αποβλήτων στο περιβάλλον, από ό,τι τα προϊόντα που αντικαταστάθηκαν από αυτά. Εμπειρικές έρευνες έχουν δείξει, ότι για έναν αριθμό προϊόντων η απαιτούμενη ενέργεια κατά μονάδα του νέου προϊόντος είναι πολύ μεγαλύτερη από ό,τι στην περίπτωση του προϊόντος που παραγόταν προηγουμένως. Η αυξημένη ενέργεια κατά μονάδα των νέων προϊόντων υποδηλώνει ότι η ρύπανση του περιβάλλοντος από αυτή την πηγή των νέων προϊόντων είναι μεγαλύτερη από ό,τι των παλιών.
- II. Τα απόβλητα που προέρχονται από τα νέα προϊόντα είναι τέτοια, ώστε να είναι λιγότερο αφομοιώσιμα από το περιβάλλον σε σύγκριση με εκείνα που προέρχονται από τα προϊόντα που αντικαταστάθηκαν. Το αποτέλεσμα αυτό προέρχεται από το γεγονός ότι τα νέα προϊόντα περιέχουν λιγότερα φυσικά συστατικά, τα δε αυξημένα συνθετικά συστατικά των νέων προϊόντων δεν αφομοιώνονται από το περιβάλλον.
- III. Μικρότερη διάρκεια των παραγόμενων νέων προϊόντων. Μέχρι τώρα, δεν υπάρχει καμία έρευνα που να αναφέρεται στο θέμα της διάρκειας των προϊόντων συνολικά. Μόνο μεμονωμένα παραδείγματα τόσο μειωμένης όσο και αυξημένης διάρκειας των προϊόντων μπορεί να παρατεθούν.

Οι παραγωγοί, ως σύνολο, δεν έχουν συμφέρον να ενθαρρύνουν τη μακροβιότητα των προϊόντων. Στα πλαίσια της διαφοροποίησης του προϊόντος, κάτω από συνθήκες ολιγοπωλιακού ανταγωνισμού, έχει τονισθεί ότι η ανάπτυξη και η διάθεση στην αγορά προϊόντων με αυξημένη διάρκεια ζωής και μεγαλύτερο χρόνο λειτουργίας είναι

αντιπαραγωγικές από την σκοπιά του ατομικού ολιγοπωλητή. Έτσι μπορεί να λεχθεί ότι υπάρχει μια θεωρητική προκατάληψη που ευνοεί τα προϊόντα μειωμένης διάρκειας ζωής και λειτουργίας.

Καθεμιά από τις προσεγγίσεις στο πρόβλημα της ρύπανσης του περιβάλλοντος που προαναφέρθησαν, δια φωτίζει ένα μέρος ενός περισσότερο πολύπλοκου συνολικού συστήματος που χαρακτηρίζεται από τη μεγάλη αλληλεπίδραση ανάμεσα στις μεταβλητές. Η οικονομική ανάπτυξη, η τεχνολογία και οι θεσμοί αντιδρούν μέσα σε ένα πολύπλοκο πλέγμα αμοιβαίου προσδιορισμού και δημιουργούν επιδράσεις στο περιβάλλον που δεν μπορεί να εκφραστούν συνεπώς σαν μια πολυμεταβλητή ή προσθετική συνάρτηση αυτών των μεταβλητών.

Συμπερασματικά, μπορεί να λεχθεί ότι η ρύπανση του περιβάλλοντος θα πρέπει να αντιμετωπιστεί στα πλαίσια μιας συντονισμένης στρατηγικής η οποία θα λαμβάνει υπόψη στο σύνολο των επιμέρους μεταβλητών και τις μεταξύ τους αλληλεπιδράσεις.^[13]

Γενικά

“ Σε γενικές γραμμές, η ρύπανση του περιβάλλοντος θεωρείται σαν ένα οικονομικό πρόβλημα που πρέπει να γίνει κατανοητό σε οικονομικούς όρους. Οι οικονομικοί όροι, είναι οι γνωστές εξωτερικές επιδράσεις και η κακή κατανομή των πόρων. Το πρόβλημα οφείλεται στο γεγονός ότι τα χαρακτηριστικά του περιβάλλοντος, όπως είναι ο καθαρός αέρας, τα καθαρά θαλασσινά νερά κλπ., ανήκουν στην κατηγορία των δημόσιων αγαθών, πράγμα που τα κάνει απρόσφορα για ατομική ιδιοκτησία και συνεπώς για τιμολόγησή τους, που να αντανakλά την σπανιότητά τους. Το αποτέλεσμα είναι η κακή κατανομή των πόρων έτσι που η παραγωγή των προϊόντων που προκαλούν ρύπανση να υπερβαίνει εκείνη που θα διαμορφωνόταν αν γινόταν κανονική τιμολόγηση των σπάνιων πόρων του περιβάλλοντος.

Θεωρώντας το σαν ένα πρόβλημα στατικής κατανομής των πόρων, η οικονομική της ευημερίας τονίζει ότι η ρύπανση του περιβάλλοντος είναι ένα θέμα αποτυχίας της αγοράς, τελείως ξεχωριστό από το θέμα της ανάπτυξης που αφορά την κατανομή των πόρων μεταξύ κατανάλωσης και επενδύσεων. Έτσι το γεγονός ότι οι πόροι κατανέμονται κακώς επειδή υπάρχει αποτυχία της αγοράς να λάβει υπόψη τις εξωτερικές επιδράσεις, δε σημαίνει απαραίτητα ότι ο ρυθμός αύξησης του εθνικού προϊόντος είναι εσφαλμένος.

Ο τρόπος όμως αυτός, αντιμετώπισης της ρύπανσης του περιβάλλοντος έχει αποτελέσει αντικείμενο κριτικής για τους παρακάτω λόγους:

Πρώτον, η αναγωγή του προβλήματος της ρύπανσης του περιβάλλοντος σε μια καθαρά οικονομική διάσταση και η υποτιθέμενη βάση του ότι η υποβάθμιση του περιβάλλοντος από τον άνθρωπο μπορεί να κατανοηθεί μεμονωμένα επικρίνεται έντονα, γιατί το περιβάλλον αποτελεί ένα πολύπλοκο σύστημα, όπου το συνολικό αποτέλεσμα των αλληλοδιάδοχων εκροών σε αυτό, πολλές φορές είναι πολύ διαφορετικό από το άθροισμα των μερικών αποτελεσμάτων.

Δεύτερον, το πλαίσιο ανάλυσης της οικονομικής της ευημερίας είναι πολύ περιορισμένο, γιατί δεν παίρνει υπόψη τις επιπτώσεις που το νομικό πλαίσιο έχει στη φύση των εξωτερικών επιδράσεων του περιβάλλοντος, αν ληφθεί υπόψη:

- I. Ότι οι περιβαλλοντικές επιδράσεις επηρεάζουν το κοινωνικό σύνολο και μπορεί να είναι πολύ σημαντικές και
- II. Ότι τα κόστη των συναλλαγών είναι αντίστοιχα πολύ υψηλά, και οι νομικοί χειρισμοί των επιδράσεων μπορεί να επηρεάσουν όχι μόνο τις αποφάσεις

για την κατανομή των πόρων αλλά επίσης και την κατανομή της ευημερίας και των περιβαλλοντικών επιπτώσεων.

Αλλά και στην περίπτωση που απουσιάζουν τα κόστη συναλλαγών (χρηματικών ή άλλων, όπως η απώλεια χρόνου) είναι φανερό ότι η το αποτέλεσμα μπορεί να διαφοροποιηθεί, ανάλογα αν το νομικό πλαίσιο είναι ελαστικό ή αυστηρό. ^[114] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2°

Ο Βαθμός Αντιφατικότητας ανάμεσα στην Οικονομική Ανάπτυξη και την Ρύπανση του Περιβάλλοντος.

“ Μια πλατιά διαδεδομένη άποψη, κυρίως ανάμεσα σε μη οικονομολόγους, η οποία έχει αποτελέσει το αντικείμενο μεγάλης διαμάχης, είναι η άποψη ότι η οικονομική ανάπτυξη δεν συμβαδίζει απολύτως με την ποιότητα του περιβάλλοντος και συνεπώς θα πρέπει να γίνει επιλογή ανάμεσα στις δύο.

Η άποψη αυτή, ότι υπάρχει ασυμβίβαστο ανάμεσα στην ρύπανση του περιβάλλοντος και την οικονομική ανάπτυξη μπορεί να ερμηνευτεί ότι υποδεικνύει την ύπαρξη μιας σταθερής τεχνικής σχέσης ανάμεσα στο βαθμό ρύπανσης του περιβάλλοντος και το ρυθμό οικονομικής ανάπτυξης.

Οι υποστηρικτές της άποψης ότι υπάρχει μια σύγκρουση ανάμεσα στην ανάπτυξη και τη ρύπανση, θα ισχυρίζονταν ότι η οικονομία πραγματικά αναπτύσσεται με ρυθμό ανώτερο από τον άριστο.

Η πιο πάνω άποψη ότι υπάρχει ασυμβίβαστο ανάμεσα στη ανάπτυξη και τη ρύπανση, που σημαίνει ότι το ένα θα πρέπει να θυσιαστεί για χάρη του άλλου, αποτελεί μια υπεραπλοποίηση του προβλήματος της ρύπανσης για τους εξής λόγους:

1. Θα ήταν παράλογο να υποτεθεί ότι θα πρέπει να υπάρχει μια σταθερή τεχνική σχέση ανάμεσα στο βαθμό ρύπανσης και το ρυθμό ανάπτυξης και ότι δε θα μπορούσε να θεσπιστούν μέτρα για μια καλύτερη μεταβολή της σχέσης αυτής. Πράγματι η λήψη μέτρων εναντίον της ρύπανσης μπορεί να μεταθέσει την τεχνική σχέση. Αλλά και η οικονομική ανάπτυξη αυτή καθαυτή μπορεί να προκαλέσει τη μείωση της ρύπανσης.
2. Στις νέες επενδύσεις ενσωματώνεται πολλές φορές σημαντικός εξοπλισμός για τον περιορισμό της βιομηχανικής ρύπανσης. Για παράδειγμα, όταν θεσπίζονται νέοι κανονισμοί για τον περιορισμό της ρύπανσης σε οποιαδήποτε βιομηχανική διαδικασία, οι νέες επενδύσεις θα προσαρμοστούν κατά πάσα πιθανότητα για να συμμορφωθούν προς τους νέους κανονισμούς.
3. Είναι επίσης δυνατό να υπάρχει μια αρνητική σχέση μεταξύ ανάπτυξης και ρύπανσης, γιατί, τα για τη μείωση της ρύπανσης, μέτρα πολιτικής μπορεί να επιταχύνουν την ανάπτυξη. Για παράδειγμα, η θέσπιση ορισμένων μέτρων πολιτικής εναντίον της ρύπανσης του περιβάλλοντος μπορεί να αποτελέσει κίνητρο για επενδύσεις σε υψηλότερης στάθμης μεθόδους παραγωγής.
4. Σημαντικό, αν όχι το μεγαλύτερο, ποσοστό ζημιών του περιβάλλοντος των συνδεόμενων με την ανάπτυξη είναι συνάρτηση του τρόπου μεγέθυνσης της φύσης της τεχνολογίας και των μορφών της παραγωγής. Με απαγόρευση των επικίνδυνων δραστηριοτήτων και με τον εξαναγκασμό των επιχειρηματιών να επιβαρύνονται με το κόστος χρησιμοποίησης υδάτινων, χερσαίων ή εναέριων περιοχών για τη διοχέτευση των κάθε είδους απορριμμάτων, η ανάπτυξη, η τεχνολογία και η παραγωγή μπορεί να κατευθυνθούν προς δραστηριότητες περισσότερο επιθυμητές από την άποψη της προστασίας του περιβάλλοντος.
5. Παράλληλη προς το πρόβλημα της ρύπανσης του περιβάλλοντος, αλλά πολύ μεγαλύτερης σημασίας, είναι η εκκαθάριση του κοινωνικού περιβάλλοντος από τα καρκινώματα της φτώχειας, της άγνοιας, του υποσιτισμού και των ασθενειών.

Οι τρόποι με τους οποίους θα μπορούσε να επιλυθούν τα προβλήματα αυτά, στα πλαίσια μιας στάσιμης οικονομίας, δεν είναι προφανείς.

Μπορεί να πούμε συμπερασματικά ότι η όλη ιδέα της επιλογής ανάμεσα σε ανάπτυξη και περιβάλλον αποτελεί μια υπεραπλοποίηση του προβλήματος της ρύπανσης. Μια λογική προσέγγιση του προβλήματος, για το παρόν και το προσεχές μέλλον, είναι η λήψη μέτρων πολιτικής τα οποία οδηγούν σε ορθολογικότερη κατανομή των πόρων. Ειδικότερα οι ακόλουθοι τρόποι αντιμετώπισης του προβλήματος έχουν ανάγκη ιδιαίτερης εξέτασης:

- I. Προσπάθειες θα πρέπει να καταβληθούν ώστε τα ιδιωτικά να αντνακλούν τα κοινωνικά κόστη πληρέστερα.
- II. Οι τεχνολογικές μεταβολές θα πρέπει να στραφούν προς τεχνολογικές μεθόδους που προστατεύουν το περιβάλλον.
- III. Θα πρέπει να ληφθούν μέτρα πολιτικής, ώστε να βελτιωθεί η κατανομή του πληθυσμού.^[115] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Το Περιβαλλοντικό Κόστος και ο Υπολογισμός του Κόστους της Ρύπανσης του Περιβάλλοντος

3.1. Το Κόστος του Περιβάλλοντος.

“ Οι προσπάθειες, σε κάθε επίπεδο, για τον περιορισμό της ρύπανσης και την καταπολέμηση του φαινομένου της υπερθέρμανσης του πλανήτη κοστίζουν αποδεδειγμένα πολλά χρήματα. Πολύ περισσότερο κοστίζουν τα μέτρα πρόληψης και κυρίως απακατάστασης της περιβαλλοντικής ζημίας που προκαλείται τόσο από την κλιματική αλλαγή (φυσικές καταστροφές όπως πλημμύρες, τυφώνες κλπ.), όσο και από τη ρύπανση του νερού, του εδάφους και της βιοποικιλότητας. Οι ζημιές στο περιβάλλον κοστίζουν στην κοινωνία, όχι μόνο με περιβαλλοντικούς όρους (υποβάθμιση της υγείας και της ποιότητας ζωής), αλλά και με κοινωνικούς και οικονομικούς. Καθότι το κόστος της αποκατάστασης είναι ανυπολόγιστο και πάντα βαρύνει το σύνολο της οικονομίας.

Εάν υπολογίσουν οι άνθρωποι, ότι σήμερα στην Κοινότητα, αλλά και στον κόσμο γενικότερα, υπάρχουν πολυάριθμες τοποθεσίες που έχουν υποστεί ρύπανση, γεγονός που συνεπάγεται σοβαρούς κινδύνους για την υγεία, ενώ κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται θεαματική επιτάχυνση της απώλειας της βιοποικιλότητας και αν υπολογίσουμε το πιθανό κόστος των μέτρων ανάσχεσης της εν λόγω περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της αποκατάστασης της περιβαλλοντικής ζημίας θα αντιληφθούν σε ποιο «φαύλο» κύκλο έχουν παγιδευθεί και το ανυπολόγιστο κόστος που πρέπει να επωμισθεί η κοινωνία.

Και ενώ η ρύπανση προκαλείται κυρίως από παραγωγικές (οικονομικές) δραστηριότητες που κερδίζουν, συχνά υπέρμετρα, σε βάρος του περιβάλλοντος, της κοινωνίας και της οικονομίας, οι υπεύθυνοι - ανεύθυνοι παραμένουν ανενόχλητοι να συνεχίζουν το καταστροφικό τους έργο και να κατασπαταλούν φυσικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς πόρους.

Όλα τα παραπάνω έχουν γίνει εδώ και χρόνια αντιληπτά και υπάρχει έντονος προβληματισμός κυρίως στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Αναγνωρίστηκε πλήρως ότι, παράλληλα με τη λήψη γενικών και εξειδικευμένων μέτρων, μόνο η πρόληψη της ρύπανσης και η αποκατάσταση, στο μέτρο του δυνατού, των περιβαλλοντικών ζημιών μπορεί να εγγυηθεί την ελαχιστοποίηση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων και την υλοποίηση των στόχων και των αρχών της κοινοτικής πολιτικής για το περιβάλλον, ενώ παράλληλα μπορεί να ελαχιστοποιήσει το κοινωνικό και οικονομικό κόστος.^[16]”

3.2. Ο Υπολογισμός του Κόστους της Περιβαλλοντικής Ρύπανσης.

“ Στη θεωρία καθώς και στην πράξη, το δυσκολότερο μέρος της οικονομικής αντιμετώπισης του προβλήματος της ρύπανσης είναι η μέτρηση του κόστους της ρύπανσης και του κόστους μείωσης της ρύπανσης. Μικρό μόνο μέρος του κόστους της ρύπανσης μπορεί να υπολογιστεί με άμεσο τρόπο. Τα κόστη της ρύπανσης, που δεν μπορούν να εκτιμηθούν εύκολα, αναφέρονται συνήθως σαν μη «οικονομικά» κόστη.

Η μόνη διαφορά ανάμεσα στο άμεσο κόστος και το μη οικονομικό κόστος έγκειται στη δυσκολία υπολογισμού τους. Αν για παράδειγμα, η ρύπανση ενός λιμένα εξαφανίζει

τη ζωή των ψαριών, αυτό αποτελεί ένα κόστος για την κοινωνία. Το κόστος μείωσης της επαγγελματικής αλιείας θα μπορούσε να υπολογιστεί αμέσως. Αυτό αποτελείται από:

1. Το σταθερό κόστος προσανατολισμού των ψαράδων και του εξοπλισμού τους σε άλλη απασχόληση,
2. Τη διαφορά εισοδήματος που πετυχαίνουν από την αλιεία και από την άλλη απασχόληση,
3. Τη ζημιά που παθαίνουν οι καταναλωτές οι οποίοι θα πρέπει να καταναλώνουν άλλα τρόφιμα αντί ψαριών.

Πέρα από τα παραπάνω κόστη, υπάρχουν και άλλα που δεν μπορούν να υπολογιστούν εύκολα: η απώλεια των ευκαιριών αναψυχής για τα παιδιά και τους ερασιτέχνες ψαράδες και των ερευνητικών ευκολιών για τους ιχθυολόγους κλπ. Τέτοια κόστη είναι δύσκολο να μετρηθούν ενώ μπορεί να είναι πολύ σημαντικά.

Η δυσκολία υπολογισμού μεγάλου μέρους του κόστους της ρύπανσης οφείλεται στην ανυπαρξία αγοραίων τιμών για τα περισσότερα κόστη. Μερικές φορές οι προκαλούμενες στο περιβάλλον ζημιές από μια πράξη μπορεί να γίνουν εμφανείς μετά την πάροδο μακρού χρόνου. Για παράδειγμα, απαιτήθηκαν είκοσι ολόκληρα χρόνια για να κατανοηθεί η έκταση της προκαλούμενης από την αλόγιστη χρήση του DDT ζημιάς. Επίσης δεν είναι πάντοτε εύκολο να αποδώσουμε επακριβώς μια οικονομική ζημιά στη ρύπανση. Έτσι, η χαμηλή τιμή ενός σπιτιού που βρίσκεται σε μια βιομηχανική περιοχή είναι δύσκολο να προσδιοριστεί κατά πόσο οφείλεται στην, ένεκα της ανάπτυξης της εκεί βιομηχανίας, υποβάθμιση του περιβάλλοντος και κατά πόσο σε παράγοντες περιβάλλοντος που προϋπήρχαν στην περιοχή.

Αλλά αν δεν μπορούσαμε να βρούμε άλλο τρόπο υπολογισμού, υπάρχει μια δυνατότητα να υπολογίσουμε περίπου τα κόστη με βάση άλλες τιμές, όπως ακριβώς υπολογίζουμε την αξία της θέας από την αξία των παραθαλάσσιων ακινήτων. Καταρχήν, μια εκτίμηση αξίας που αποδίδουν οι άνθρωποι στην καθαρή ατμόσφαιρα και τις ακτές θα μπορούσε να γίνει με βάση την επιπλέον τιμή που αυτοί είναι διατεθειμένοι να πληρώσουν για ακίνητα σε απαλλαγμένες από τη ρύπανση περιοχές. Τέτοιες πληροφορίες θα μπορούσαν να συλλεγούν, ελάχιστες όμως υπάρχουν προς το παρόν.

Άλλος τρόπος υπολογισμού του κόστους της ρύπανσης είναι να διερευνηθεί κατά πόσο θα ήταν διατεθειμένα τα άτομα να πληρώσουν προκειμένου να επιτευχθεί μια δεδομένη μείωση της ρύπανσης.

Οι δυσκολίες και αβεβαιότητες στον υπολογισμό του κόστους της ρύπανσης είναι παρόμοιες με εκείνες που παρουσιάζονται κατά τον υπολογισμό του κόστους μείωσης της ρύπανσης.^[17] “

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

Η Εφαρμογή της Αρχής «Ο Ρυπαίνων Πληρώνει» στο Νέο Σύστημα Προστασίας του Περιβάλλοντος

“ Η αρχή «Ο Ρυπαίνων Πληρώνει» έμεινε για χρόνια μόνο στα χαρτιά και στις διακηρύξεις, παρά το γεγονός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση προετοίμασε μια πρόταση οδηγίας για την περιβαλλοντική ευθύνη σε σχέση με την πρόληψη και αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημιάς, η οποία συζητιόταν περίπου 15 χρόνια χωρίς να γίνεται δυνατή η έγκρισή της.

Με την εισαγωγή της νέας οδηγίας για την περιβαλλοντική ευθύνη αλλάζουν πολλά στο «περιβαλλοντικό γίνεσθαι». Διαμορφώνεται πλέον ένα νέο καθεστώς ευθύνης και ασφάλισης που συνεπάγεται σημαντικές θεσμικές, διοικητικές και άλλες αλλαγές.

Τα νέα στοιχεία που εισάγονται - εκτός των άλλων - συνδέουν το περιβάλλον με την οικονομία καθότι η περιβαλλοντική ζημιά θα αποτυπώνεται πλέον με σαφήνεια και κυρίως θα αποτιμάται σε συγκεκριμένα οικονομικά μεγέθη.

Εισάγεται στο «περιβαλλοντικό γίνεσθαι» ένα ιδιαίτερα καινοτόμο σύστημα που εξασφαλίζει την ουσιαστική εφαρμογή της αρχής «Ο Ρυπαίνων Πληρώνει» για την προστασία της βιοποικιλότητας, του εδάφους και των νερών, ενώ προβλέπει την θέσπιση καθεστώτος ευθύνης, αλλά και της στρατηγικής της για την αειφόρο ανάπτυξη.
[118] “

4.1. Η Εφαρμογή της Αρχής «Ο Ρυπαίνων Πληρώνει» και το Καθεστώς Περιβαλλοντικής Ευθύνης.

“ Η σημερινή εποχή χαρακτηρίζεται από νέες αρχές και αξίες στο περιβαλλοντικό γίνεσθαι, όπου η οικονομική πρόοδος αξιολογείται παράλληλα με την προστασία του περιβάλλοντος και την κοινωνική πρόοδο, όπου το περιβαλλοντικό κόστος αξιολογείται με νέα δεδομένα και κριτήρια, όπου συνυπάρχει και το οικονομικό και το κοινωνικό κόστος, με αποτέλεσμα να επηρεαστούν σημαντικά οι τρέχουσες πρακτικές προστασίας του περιβάλλοντος.

Η απόδοση της ευθύνης και της οικονομικής επιβάρυνσης στους φορείς της εκμετάλλευσης, η δραστηριότητα των οποίων προκάλεσε την περιβαλλοντική ζημιά ή τον άμεσο κίνδυνο ανάλογης ζημιάς, θα αποτελεί σύντομα θεμελιώδη αρχή που θα εγγυάται την πρόληψη και την αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημιάς.

Με τον τρόπο αυτό αποκαθίσταται η ισορροπία μεταξύ αιτίου και αιτιατού, απονέμεται δικαιοσύνη, ενώ ταυτόχρονα παρακινούνται οι φορείς εκμετάλλευσης να λαμβάνουν προληπτικά μέτρα και να αναπτύσσουν πρακτικές που να αποσκοπούν στην ελαχιστοποίηση των κινδύνων περιβαλλοντικής ζημιάς προκειμένου να μειώνεται η έκθεση τους σε οικονομικές ευθύνες, χωρίς να θίγονται τα δικαιώματα αποζημίωσης για παραδοσιακές ζημιές, τα οποία παραχωρούνται σύμφωνα με οποιαδήποτε σχετική διεθνή συμφωνία περί αστικής ευθύνης.
[119] “

4.2. Πρόληψη και Αποκατάσταση της Περιβαλλοντικής Ζημιάς.

“ Στο εξής κάθε φορέας εκμετάλλευσης που προκαλεί περιβαλλοντική ζημιά ή άμεσο κίνδυνο ανάλογης ζημιάς θα πρέπει, σύμφωνα με την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει», κατ’ αρχήν, να επωμίζεται το κόστος των απαραίτητων μέτρων πρόληψης ή αποκατάστασης, ενώ σε περιπτώσεις όπου η αρμόδια αρχή αυτενεργεί ή επεμβαίνει μέσω τρίτων, αντί του φορέα εκμετάλλευσης, η αρχή αυτή θα πρέπει να εξασφαλίζει ότι το προκύπτον για αυτή κόστος θα ανακτάται από τον φορέα εκμετάλλευσης, ενώ οι φορείς εκμετάλλευσης θα επωμίζονται τελικά και το κόστος της εκτίμησης της περιβαλλοντικής ζημιάς και κατά περίπτωση, την αξιολόγηση του άμεσου κινδύνου πρόκλησης τέτοιας ζημιάς.

Παρά το γεγονός ότι η οδηγία συμπεριλαμβάνει αρκετές εξαιρέσεις και ειδικές διατάξεις για ορισμένες περίπλοκες περιπτώσεις, διαμορφώνεται ένα νέο καθεστώς στα θέματα πρόληψης και αποκατάστασης της περιβαλλοντικής ζημιάς, με βασικό άξονα το γεγονός ότι το κόστος σχετικά με τη λήψη προληπτικών μέτρων και μέτρων αποκατάστασης θα βαρύνει τους φορείς εκμετάλλευσης

Για το ζήτημα των ζημιών που είναι αδύνατο να καταλογιστούν, δηλαδή όπου κανείς φορέας εκμετάλλευσης επωμίζεται την αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημιάς, η αντίστοιχη λήψη απόφασης για ανάληψη δράσης ή όχι, εγκλείεται αποκλειστικά και μόνο στην διακριτική ευχέρεια των κρατών - μελών, τα οποία, οφείλουν να λάβουν τα ίδια ανάλογα μέτρα εφόσον δεν είναι δυνατόν να ληφθούν από τους φορείς εκμετάλλευσης. Στην περίπτωση αυτή οι αρμόδιες αρχές θα πρέπει, μεταξύ άλλων, να καταλογίζουν σε κάθε περίπτωση, τις δαπάνες, λαμβάνοντας υπόψη την ειδική περίπτωση των χρηστών, προϊόντων, οι οποίοι ενδέχεται να μην θεωρούνται υπεύθυνοι για περιβαλλοντική ζημιά, στην ίδια βάση και υπό τις ίδιες συνθήκες με εκείνες που ισχύουν για τους παραγωγούς των εν λόγω προϊόντων. Πρέπει επίσης να επιμερίζουν την ευθύνη, σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο και να ανακτούν το κόστος των μέτρων πρόληψης ή αποκατάστασης από τον φορέα εκμετάλλευσης, εντός εύλογης προθεσμίας από την ημερομηνία κατά την οποία έχουν ολοκληρωθεί τα εν λόγω μέτρα. ^[120] “

4.3. Σύστημα Χρηματοοικονομικών Εγγυήσεων.

“ Οι αρμόδιες αρχές θα πρέπει επίσης να λαμβάνουν όλα τα αναγκαία μέτρα για την ενθάρρυνση της χρήσης οποιασδήποτε κατάλληλης ασφάλισης ή άλλων μορφών χρηματοοικονομικής ασφάλειας και την ανάπτυξη ικανών μέσων και αγορών για την αποτελεσματική κάλυψη των οικονομικών υποχρεώσεων βάσει της οδηγίας, ώστε για κάθε περίπτωση να υπάρξουν σοβαρές εγγυήσεις για την εφαρμογή των μέτρων πρόληψης και αποκατάστασης της περιβαλλοντικής ζημιάς. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή καλείται να περιλάβει, στις εκθέσεις με τις οποίες επισκοπεί τη λειτουργία του καθεστώτος, πολλά θέματα τα οποία προσδιορίζονται συγκεκριμένα και μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνεται το θέμα της χρηματοοικονομικής ασφάλειας, ώστε να είναι εγγυημένη η αποτελεσματικότητα του καθεστώτος ευθύνης. ^[121] “

4.4. Η «Αξία» του Περιβάλλοντος.

“ Με την εναρμόνιση της οδηγίας για την περιβαλλοντική ευθύνη στο εθνικό δίκαιο θα διαμορφωθεί ένα καθεστώς ευθύνης για την πρόληψη και αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημιάς και ενισχύει την υφιστάμενη εθνική νομοθεσία και εγγυάται

πλέον με άλλους όρους την προστασία του περιβάλλοντος και την άμεση αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημιάς χωρίς το κόστος να βαραίνει το κράτος - άρα και τον πολίτη - αλλά τον «ρυπαίνοντα».

Αναδεικνύονται έτσι νέες αρχές και αξίες στο περιβαλλοντικό γίνεσθαι, μεταξύ των οποίων η «περιβαλλοντική αξία», καθότι το περιβάλλον θα αξιολογείται με νέα δεδομένα και κριτήρια που μεταφράζονται σε σαφείς περιβαλλοντικούς, κοινωνικούς και οικονομικούς όρους. Το περιβάλλον θα ισοδυναμεί με μετρήσιμη, οικονομικά, αξία και αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα να επηρεαστούν σημαντικά οι νοοτροπίες, αλλά και οι τρέχουσες πρακτικές προστασίας του περιβάλλοντος.

Ο «ρύπαίνων» θα πληρώνει, εκτός από τα πρόστιμα για «μη τήρηση της περιβαλλοντικής νομοθεσίας και περιβαλλοντικών όρων», το κόστος για τη λήψη των απαραίτητων μέτρων πρόληψης και την άμεση αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημιάς. Το γεγονός αυτό μπορεί να παίξει καθοριστικό ρόλο και θα επηρεάσει τις υφιστάμενες πρακτικές αδειοδότησης και έγκρισης περιβαλλοντικών όρων για κάθε έργο και δραστηριότητα, αλλά και τον τρόπο κατασκευής, εγκατάστασης, διαχείρισης και λειτουργίας αυτών. Τόσο η πολιτεία, όσο και ο φορέας εκμετάλλευσης - ο εν δυνάμει ρυπαίνων - θα είναι υποχρεωμένοι να δίνουν μεγαλύτερη σημασία στη λήψη δραστηκών προληπτικών μέτρων, ώστε να ελαχιστοποιείται ο κίνδυνος περιβαλλοντικής ζημιάς.

Τα ζητήματα εφαρμογής της περιβαλλοντικής νομοθεσίας θα αντιμετωπίζονται με πιο αποφασιστικό και αποτελεσματικό τρόπο και σταδιακά αναμένεται να υπάρξει ευαισθητοποίηση και κατανόηση των βασικών αρχών της αειφόρου ανάπτυξης. ^[122] “

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

(Συμπέρασμα)

« Η οικονομική δράση των ατόμων επηρεάζει το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον και επηρεάζεται από αυτό. Υπό καθεστώς φιλελεύθερης οικονομίας είναι μοιραίο να αδιαφορούν σκοπίμως, ενόψει επίτευξης οικονομικής ανάπτυξης ή και ενόψει του λεγόμενου «πολιτικού κόστους» για την αναγκαιότητα της διατήρησης του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος όπως διαπλάσθηκε με την πάροδο του χρόνου. ^[123]

Την πιο κατανοητή, ίσως, περιγραφή της διεθνούς αργοπορίας, αλλά και της σχέσης ανάμεσα στην καταστροφή του περιβάλλοντος, στο τωρινό οικονομικό μοντέλο, και στο πολιτιστικό του υπόβαθρο έχει δώσει ο κ. Γεώργιος Γραμματικάκης. Η προοπτική που περιγράφει είναι απαισιόδοξη. Υπάρχει, γράφει, κάποια αφύπνιση των ανθρώπων, αλλά οι αντιδράσεις τους είναι αργές και τα περιθώρια για αισιοδοξία στενεύουν.

«Το τέλος της δεύτερης χιλιετηρίδας» γράφει «βρίσκει τη Γη και τους κατοίκους της απειλούμενους από μια ανάπτυξη χωρίς μέτρο που μήτε το φυσικό περιβάλλον σέβεται, αλλά και τις πραγματικές ανάγκες των ανθρώπων αλλοιώνει. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων είναι ένα συλλογικό έργο, που επιβάλλεται να γίνεται σε τοπική, εθνική και διεθνή κλίμακα. Και εδώ έγκειται η δυσκολία. Γιατί ο χάρτης του πλανήτη αποκαλύπτει μια τεράστια ποικιλία κρατών και εθνικοτήτων, ένα ευρύτατο φάσμα πολιτικών συστημάτων, βιοτικού επιπέδου και βαθμού παιδείας. Το περιβάλλον της Γης αλλού θίγεται από ισχυρά συμφέροντα, κάποιες φορές από γνήσια ανάγκη και κάποτε από άγνοια ή αναισθησία. Ενώ τα βιομηχανικά κράτη χρεώνονται από βουλιμία ενεργειακή και διεκδικούν τη μερίδα του λέοντος σε κάθε μορφής ρύπανση, τα λεγόμενα «υπό ανάπτυξη» κράτη σύρονται ή επιθυμούν την ίδια ταυτότητα προόδου. Το δε «σύνδρομο συνόρων» είναι πάντοτε μια γραμμή ψυχολογικής αυτοάμυνας για τον άνθρωπο: έξω από τη δική του περιοχή ή ιδιοκτησία, η καταστροφή δεν τον αφορά. Αυταπάτη βαθύτατη, αφού ένα πυρηνικό ατύχημα, ή η ρύπανση των υδάτων, ή η καταστροφή του όζοντος δύσκολα αναγνωρίζουν εθνικά και ατομικά σύνορα.

Είναι αλήθεια, ότι την τελευταία ιδίως δεκαετία, κάποια αναμφισβήτητη πρόοδος έχει συντελεστεί. Ενώ όμως η σχετική αφύπνιση των εθνών και του ανθρώπου ως προς τους οικολογικούς κινδύνους είναι μια νέα και σημαντική παράμετρος, τα περιθώρια για κάποιου είδους αισιοδοξία παραμένουν αναιμικά. Ο λόγος είναι ότι ο πλανήτης έχει ήδη τραυματιστεί σοβαρά, και το κοινωνικό κόστος ή η δράση που απαιτούνται για μια αργή ανάκαμψη υπερβαίνουν κατά πολύ τις παρούσες δυνατότητες κινήσεων. Διότι οι διεθνείς διαδικασίες είναι πολύπλοκες και χρονοβόρες και η απαραίτητη εμπιστοσύνη ως προς τη μείωση, για παράδειγμα των εξοπλισμών ή της παραγωγής διοξειδίου του άνθρακα δεν είναι πάντοτε δεδομένη. Συχνά, επίσης, είναι ανάγκη να θιγεί το συμφέρον ατόμων, ομάδων ή εταιριών για να βελτιωθούν τα πράγματα και μάλιστα αυτό, σε μια εποχή καταναλωτισμού που εκτρέφει αντίθετες αξίες, είναι συχνά αδιανόητο. ^[124]

Η οικονομική όμως ανάπτυξη, ιδιωτών και κράτους, πρέπει να έχει ως όριο την επιτακτική ανάγκη να προστατευθεί το φυσικό περιβάλλον αλλά και η πολιτιστική κληρονομιά. Η αναγκαιότητα αυτή στηρίζεται σε ορισμένες επιστημονικές διαπιστώσεις, που επιβάλλουν την ταχεία λήψη νομοθετικών και διοικητικών μέτρων για την προστασία ιδίως της φύσης από την οικονομική δράση των ανθρώπων. Αυτοί έχουν ήδη υπερβεί το στάδιο της καθυπόταξης της φύσης στην έλλογη δράση τους και τείνουν, λόγω της «αναπτυξιομανίας», της «κερδοφορίας» και του υπερπληθυσμού, που έχει ως συνέπεια την εξάντληση των πηγών του φυσικού πλούτου και της φυσικής ενέργειας, να την αλλοιώσουν δηλαδή να την καταστρέψουν. ^[125]

Προειδοποιήσεις για το τι μας επιφυλάσει η εξέλιξη αυτή υπάρχουν πολλές. Μερικές παίρνουν τη μορφή σκοτεινών προφητειών ή γίνονται αντιληπτές ως παρατηρήσεις επιστημονικής φαντασίας. Άλλες τη μορφή επιστημονικών προγνώσεων. Όλες, ωστόσο, αναδεικνύουν με σαφήνεια πανίσχυρες τάσεις της σημερινής πραγματικότητας που προϊδεάζουν το μέλλον.

Πράγματι, ένα ουσιαστικό χαρακτηριστικό της σημερινής κατάστασης στον κόσμο είναι η τρομακτική επέκταση των οικονομικών δραστηριοτήτων. Συνεπάγεται αυξήσεις των αναγκών σε ενέργεια και καύσιμα και της κατα κεφαλήν κατανάλωσής τους.

Βέβαια, οικονομικές δραστηριότητες, κατανάλωση ενέργειας και καυσίμων κατανέμονται άνισα, π.χ. η κατά κεφαλήν κατανάλωση ενέργειας στον Βορρά είναι 40 φορές μεγαλύτερη από αυτή των λιγότερο ανεπτυγμένων χωρών. Στον δείκτη αυτόν, πίσω από τον οποίο κρύβονται ακόμη μεγαλύτερες ανισότητες, αντικατροπτίζεται όχι μόνο η κλίμακα της κοινωνικής αδικίας, αλλά και η κλίμακα της εκμετάλλευσης της φύσης.

Ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής επίσης δεν έχει νόημα και εκεί είναι που φαίνεται καλύτερα η σπατάλη.

Η κλίμακα των προβλημάτων στο μέλλον, αν δεν υπάρξουν δραστικές αλλαγές, περιγράφεται στην έκθεση της Διεθνούς Τράπεζας, που αφιερώθηκε στην σχέση της ανάπτυξης και του περιβάλλοντος. Στα επόμενα 40 περίπου χρόνια θα αυξηθεί ο πληθυσμός της γης κατά 3,7 δισ. άτομα. Αυτό απαιτεί ένα διπλασιασμό της παραγωγής τροφίμων ως το 2030. Η κατανάλωση ενέργειας και η βιομηχανική παραγωγή θα πρέπει συνολικά να τριπλασιαστούν, στις βιομηχανικές χώρες, μάλιστα θα πρέπει να πενταπλασιαστούν... Αν δεχθούμε ότι υπάρχει αυτή η σχέση ανάμεσα σε ανάπτυξη και επιβάρυνση του περιβάλλοντος πρέπει να ανησυχούμε σοβαρά. Κινδυνεύουν τα πάντα: τα δάση, το έδαφος, το νερό.

«Ο κόσμος στέκει σ' ένα σταυροδρόμι. Που θα πάμε, αυτό εξαρτάται από εμάς». Έτσι διατύπώνει ο Ρεσσει της Λέσχης της Ρώμης την απαίτηση για μια προβλέψιμη πολιτική που αναγνωρίζει ότι η «εκθετική μεγέθυνση» είναι οικονομική σπατάλη.^[126]

Έτσι η επίδραση της αλόγιστης οικονομικής δράσης επιφέρει ιδίως τα ακόλουθα δυσμενή αποτελέσματα για το περιβάλλον: το φαινόμενο του θερμοκηπίου, την όξινη βροχή, την τρύπα διαφυγής του όζοντος, την καταστροφή των δασών και του εδάφους, την απειλή καταστροφής κλειστών θαλασσών (π.χ. της Μεσογείου), την εξαφάνιση ορισμένων ζώων και φυτών.^[127]

Το βιβλίο-έκθεση της Λέσχης της Ρώμης, που άνοιξε σε ανύποπτο χρόνο τη συζήτηση, είχε το χαρακτηριστικό τίτλο «Τα Όρια της Μεγέθυνσης» και εκδόθηκε το 1972. Αυτή ήταν η πρώτη προειδοποίηση. Σήμερα οι φωνές έχουν πολλαπλασιαστεί.^[128]

Παρ' όλα αυτά γεγονός είναι ότι η οικονομική δραστηριότητα και ανάπτυξη δεν μπορεί να σταματήσει. Αλλά και από την άλλη πλευρά δεν πρέπει η ανθρωπότητα να υπομένει μοιρολατρικά να καταστρέφεται και να μολύνεται το φυσικό περιβάλλον. Αντίθετα, αδιάκοπος πρέπει να είναι ο αγώνας για την προστασία του.

Η οικονομική ανάπτυξη θα συνεχίζεται, αλλά παράλληλα θα λαμβάνονται τα κατάλληλα μέτρα ώστε να μην ξεφύγει από τα ορθά πλαίσια και να καταντάει αυθαιρεσία σε βάρος της φύσης. Μπορεί ακόμα να μην έχουν ανακαλυφθεί επιστημονικά μέτρα για την καταπολέμηση της ρύπανσης, αλλά τούτο δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να αναληφθεί μια επί διεθνούς βάσης πρωτοβουλία για την οργάνωση, την συστηματοποίηση και το συντονισμό του αγώνα για την προστασία του περιβάλλοντος.^[129]

Η προστασία του περιβάλλοντος δεν σημαίνει οπισθοδρόμηση ή διακοπή της ανθρώπινης εξέλιξης, διότι, όπως ορθώς υποστηρίχθηκε, τα συναφή προβλήματα «δεν οφείλονται στην κακή τεχνολογία αυτή καθ' αυτή, αλλά στον ατελή σχεδιασμό και στην κακή διαχείριση των αγροτικών και βιομηχανικών εργασιών» και περαιτέρω τονίσθηκε

ότι «τεχνολογική και οικονομική ανάπτυξη είναι δυνατή αν συγκεντρώσουμε τις προσπάθειες μας σε ένα είδος επιστήμης και τεχνολογίας το οποίο να προσαρμόζεται στις αναλλοίωτες όψεις του ανθρώπου και της φύσης» (R. Dubos, Συμπέρασμα Διεθνούς Συνεδρίου «Περιβάλλον και Υγεία» Ιούνιος 1974, εφημερίδα «Το Βήμα» 30.06.1974).^[130]

Δεν χρειάζεται, λοιπόν, διακοπή της οικονομικής ανάπτυξης, αλλά επιστημονική οργάνωση της προσπάθειας για την ανακάλυψη δραστικών μέσων, μεθόδων και μηχανισμών, πέρα από τα διοικητικά και νομοθετικά μέτρα, που θα εξουδετερώνουν άμεσα και αποτελεσματικά τη ρύπανση όπου και αν παρατηρείται.

Η μέχρι τώρα επιστημονική πρόοδος πείθει ότι μια τέτοια δυνατότητα είναι υπαρκτή.^[131] “

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

[1] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 299.

[2] Βιβλίο Εκθέσεων «Νέοι Προσανατολισμοί στην Έκθεση στη Δημοτική Γλώσσα» - τόμος 3ος, εκδόσεις «Δομική», Αθήνα 1990, σελ. 343.

[3] Οικονομία και Βιο-Περιβάλλον: Συζήτηση Στρογγυλής Τράπεζας, σελ. 2-4 <http://www.biopolitics.gr/HTML/PUBS/BUS2/greek/roundt.htm>

[4] Σκούντζος Θ., Οικονομική Ανάπτυξη. Οικονομική Μεγέθυνση και Περιβάλλον – τόμος 1ος, Γ' έκδοση, εκδόσεις «Α. Σταμούλη», Αθήνα 1997, σελ. 452.

[5] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 299.

[6], [7] Κολλιντζάς Τ., Θεωρία της Οικονομικής Ανάπτυξης – τόμος α', εκδόσεις «Το Οικονομικό», Αθήνα 2000, σελ. 1.

[8] Titenberg T., Οικονομική του Περιβάλλοντος και των Φυσικών Πόρων – τόμος β', εκδόσεις «Gutenberg», Αθήνα 2002, σελ. 324.

[9] Εγκυκλοπαίδεια Νέα Δομή – τόμος 4ος, εκδόσεις «Δομή», Αθήνα 1996, σελ. 33-34.

[10] Σκούντζος Θ., Οικονομική Ανάπτυξη – τόμος 1ος, Γ' έκδοση, εκδόσεις «Α. Σταμούλη», Αθήνα 1997, σελ. 32-35.

[11] Εγκυκλοπαίδεια Νέα Δομή – τόμος 4ος, εκδόσεις «Δομή», Αθήνα 1996, σελ. 33-34.

[12] Kindelberg Ch. – Herrick Br., Οικονομική Ανάπτυξη – τόμος β', εκδόσεις «Παπαζήση», σελ. 57-58.

[13] Κολλιντζάς Τ., Θεωρία της Οικονομικής Ανάπτυξης – τόμος α', εκδόσεις «Το Οικονομικό», Αθήνα 2000, σελ. 3.

[14] Εγκυκλοπαίδεια Νέα Δομή, - τόμος 4ος, εκδόσεις «Δομή», Αθήνα 1996, σελ. 33-34.

[15], [16] Κολλιντζάς Τ., Θεωρία της Οικονομικής Ανάπτυξης – τόμος α', εκδόσεις «Το Οικονομικό», Αθήνα 2000, σελ. 3-4.

[17], [18], [19] Kindelberg Ch. - Herrick Br., Οικονομική Ανάπτυξη – τόμος β', εκδόσεις «Παπαζήση», σελ. 58-66.

[20] , [21] , [22] , [23] , [24] , [25] , [26] , [27] , [28] , [29] Σκούντζος Θ., Οικονομική Ανάπτυξη. Χαρακτηριστικά της Διαδικασίας της Ανάπτυξης – τόμος 1ος, Γ' έκδοση, εκδόσεις «Α. Σταμούλη», Αθήνα 1997, σελ. 120-284.

[30] , [31] , [32] , [33] , [34] , [35] Σκούντζος Θ., Οικονομική Ανάπτυξη. Τα Στάδια της Οικονομικής Ανάπτυξης – τόμος 1ος, Γ' έκδοση, εκδόσεις «Α. Σταμούλη», Αθήνα 1997, σελ. 357-366.

[36] , [37] , [38] , [39] , [40] , [41] , [42] , [43] , [44] Σκούντζος Θ., Οικονομική Ανάπτυξη. Το Κόστος της Οικονομικής Ανάπτυξης – τόμος 1ος, Γ' έκδοση, εκδόσεις «Α. Σταμούλη», Αθήνα 1997, σελ. 442.

[45] Σκούντζος Θ., Οικονομική Ανάπτυξη. Δείκτες Οικονομικής Ανάπτυξης – τόμος 1ος, Γ' έκδοση, εκδόσεις «Α. Σταμούλη», Αθήνα 1997, σελ. 35-39.

[46] Ναξάκης Χ., Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών. Το ΑΕΠ ως Δείκτης Ψευδούς Ευημερίας – τεύχος 6ο (2004), σελ. 36-42

[47] Το Περιβάλλον, η Οικονομία και ο Αριστοτέλης. Το Περιβάλλον ως Οικονομικοπολιτικό Πρόβλημα – Μια κριτική ματιά, σελ. 1.
[http:// www.oikoen.gr/selides-aristotelis.htm](http://www.oikoen.gr/selides-aristotelis.htm)

[48] , [49] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 189.

[50] Θεοχάρη Χ., Βιώσιμες Δημόσιες Προμήθειες, εισήγηση στην Ημερίδα ΕΚΠΑΑ (Εθνικό Κέντρο Περιβάλλοντος και Αειφόρου Ανάπτυξης) «Οικονομία και Περιβάλλον: Ενσωμάτωση και Αποσύνδεση», 20 Φεβρουαρίου 2004, σελ. 1.
http://www.ekpaa.gr/news0009_el.html

[51] Καζάκος Π., Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον – Προσβολές και Προστασία του. Οικονομική Ανάπτυξη και Κίνδυνοι για το Φυσικό Περιβάλλον, Ίδρυμα Γιωτόπουλου – Μαραγκοπούλου, εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα 1997, σελ. 57-58.

[52] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 189-191.

[53] Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος: Αρχές της Βιωσίμου Ανάπτυξης, σελ 2.
[http:// www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catid=1](http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catid=1)

[54] Καζάκος Π., Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον – Προσβολές και Προστασία του. Οικονομική Ανάπτυξη και Κίνδυνοι για το Φυσικό Περιβάλλον, Ίδρυμα Γιωτόπουλου – Μαραγκοπούλου, εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα 1997, σελ. 57-58.

[55] Δελλής Γ., Το Περιβάλλον ως Στοιχείο της Κοινωνικής Έννομης Τάξης και η Συνθήκη του Άμστερνταμ, Περιβάλλον και Δίκαιο – τεύχος 3^ο, Σεπτέμβρης – Δεκέμβρης 1997, σελ. 305.

- [56] Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος: Αρχές της Βιωσίμου Ανάπτυξης, σελ 7.
[http:// www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1](http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1)
- [57] Μοδινός Μ., Η Αρχαιολογία της Ανάπτυξης, Πανεπιστ. Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σελ. 61.
- [58] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 188.
- [59] Κορκοβέλος Χ., Η Προστασία του Περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Εκδόσεις «Σάκκουλα», Αθήνα – Κομοτηνή 1997, σελ. 6.
- [60] Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος: Αρχές της Βιωσίμου Ανάπτυξης, σελ. 15 και 9-10.
[http:// www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1](http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1)
- [61] Πατρώνος Π., Η Περιβαλλοντική Συνιστώσα της Αειφόρου Ανάπτυξης. Η Πορεία Μετά το Γιοχάνεσμπουργκ (Οκτώβριος 2002), σελ. 1.
<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=35&lang=1&catpid=1>
- [62] Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος: Αρχές της Βιωσίμου Ανάπτυξης, σελ. 10.
[http:// www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1](http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1)
- [63] Οικολογική Εγκυκλοπαίδεια – τόμος 18ος, εκδόσεις «Μπουκουμάνη», Αθήνα 1977, σελ. 26.
- [64] Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος: Αρχές της Βιωσίμου Ανάπτυξης, σελ. 10.
[http:// www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1](http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1)
- [65] Οικολογική Εγκυκλοπαίδεια – τόμος 18ος, εκδόσεις «Μπουκουμάνη», Αθήνα 1977, σελ. 7.
- [66] Titenberg T., Οικονομική του Περιβάλλοντος και των Φυσικών Πόρων – τόμος α', εκδόσεις «Gutenberg», Αθήνα 2002, σελ. 46.
- [67] Οικολογική Εγκυκλοπαίδεια – τόμος 18ος, εκδόσεις «Μπουκουμάνη», Αθήνα 1977, σελ. 7.
- [68] Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος: Αρχές της Βιωσίμου Ανάπτυξης, σελ. 15 και 9-10.
[http:// www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1](http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catpid=1)
- [69] Οικολογική Εγκυκλοπαίδεια – τόμος 18ος, εκδόσεις «Μπουκουμάνη», Αθήνα 1977, σελ. 8.

[70] Ίδρυμα Μαραγκοπούλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον: Προσβολές και Προστασία του, εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα 1997, σελ. 18.

[71] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 12.

[72] Νικολόπουλος Τ., Δίκαιο και Πολιτική Προστασίας Περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Η Ιστορικο-νομοθετική Εξέλιξη του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος, διδακτικές σημειώσεις ΤΕΙ Μεσολογγίου 2001-2002, σελ. 1-3.

[73] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 12 και 147.

[74], [75] Νικολόπουλος Τ., Δίκαιο και Πολιτική Προστασίας Περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Η Ιστορικο-νομοθετική Εξέλιξη του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος, διδακτικές σημειώσεις ΤΕΙ Μεσολογγίου 2001-2002, σελ. 3-5.

[76] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 15.

[77] Νικολόπουλος Τ., Δίκαιο και Πολιτική Προστασίας Περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Η Ιστορικο-νομοθετική Εξέλιξη του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος, διδακτικές σημειώσεις ΤΕΙ Μεσολογγίου 2001-2002, σελ. 5.

[78], [79] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 15.

[80] Νικολόπουλος Τ., Δίκαιο και Πολιτική Προστασίας Περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Η Ιστορικο-νομοθετική Εξέλιξη του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος, διδακτικές σημειώσεις ΤΕΙ Μεσολογγίου 2001-2002, σελ. 5-7.

[81] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 16.

[82], [83], [84], [85], [86] Νικολόπουλος Τ., Δίκαιο και Πολιτική Προστασίας Περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Η Ιστορικο-νομοθετική Εξέλιξη του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος, διδακτικές σημειώσεις ΤΕΙ Μεσολογγίου 2001-2002, σελ. 7-13.

[87], [88], [89] Νικολόπουλος Τ., Οι Αρχές του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος (Νοέμβριος 2000), σελ. 1-2 και 24.

<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=34&lang=1&catid=1>

[90] , [91] , [92] , [93] , [94] , [95] , [96] , [97] Νικολόπουλος Τ., Δίκαιο και Πολιτική Προστασίας Περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση – Οι Αρχές του Κοινοτικού Δικαίου Περιβάλλοντος, διδακτικές σημειώσεις ΤΕΙ Μεσολογγίου 2001-2002, σελ. 1-54.

[98] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 179.

[99] Εγκυκλοπαίδεια Νέα Δομή, - τόμος 27ος, εκδόσεις «Δομή», Αθήνα 1996, σελ. 289.

[100] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 179-181.

[101] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 188-189.

[102] Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος: Αρχές της Βιωσίμου Ανάπτυξης, σελ. 3-4.

<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catid=1>

[103] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 184.

[104] Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική Ελευθερία και Προστασία του Περιβάλλοντος – Σύγχρονες Προοπτικές σε Περιφερειακό Διεθνές Επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002, σελ. 192.

[105] Δεκλερής Μ., Ο Δωδεκάδελτος του Περιβάλλοντος: Αρχές της Βιωσίμου Ανάπτυξης, σελ 5-8.

<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catid=1>

[106] Το Περιβάλλον, η Οικονομία και ο Αριστοτέλης. Το Περιβάλλον ως Οικονομικοπολιτικό Πρόβλημα – Μια κριτική ματιά, σελ. 8.

<http://www.oikoen.gr/selides-aristotelis.htm>

[107] Οικολογική Εγκυκλοπαίδεια – τόμος 18ος, εκδόσεις «Μπουκουμάνη», Αθήνα 1977, σελ. 35.

[108] Το Περιβάλλον, η Οικονομία και ο Αριστοτέλης. Το Περιβάλλον ως Οικονομικοπολιτικό Πρόβλημα – Μια κριτική ματιά, σελ. 8.

<http://www.oikoen.gr/selides-aristotelis.htm>

[109] Κρεμλής Γ., Η Ευρωπαϊκή Πολιτική και το Δίκαιο Περιβάλλοντος. Το Κοινοτικό Κεκτημένο (Οκτώβριος 1998), σελ. 1.

<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=25&lang=1&catid=1>

[110] , [111] , [112] , [113] , [114] , [115] Σκούντζος Θ., Οικονομική Ανάπτυξη. Οικονομική Μεγέθυνση και Περιβάλλον – τόμος 1ος, Γ' έκδοση, εκδόσεις «Α. Σταμούλη», Αθήνα 1997, σελ. 448-464.

[116] Καραβασίλη Μ., Περιβαλλοντική Ευθύνη για την Πρόληψη και την Αποκατάσταση της Περιβαλλοντικής Ζημιάς, εισήγηση στην Ημερίδα ΕΚΠΑΑ (Εθνικό Κέντρο Περιβάλλοντος και Αειφόρου Ανάπτυξης) «Οικονομία και Περιβάλλον: Ενσωμάρωση και Αποσύνδεση», 20 Φεβρουαρίου 2004, σελ. 3.
http://www.ekpaa.gr/news0009_el.html

[117] Σκούντζος Θ., Οικονομική Ανάπτυξη. Οικονομική Μεγέθυνση και Περιβάλλον – τόμος 1ος, Γ' έκδοση, εκδόσεις «Α. Σταμούλη», Αθήνα 1997, σελ. 455-456.

[118] , [119] , [120] , [121] , [122] Καραβασίλη Μ., Περιβαλλοντική Ευθύνη για την Πρόληψη και την Αποκατάσταση της Περιβαλλοντικής Ζημιάς, εισήγηση στην Ημερίδα ΕΚΠΑΑ (Εθνικό Κέντρο Περιβάλλοντος και Αειφόρου Ανάπτυξης) «Οικονομία και Περιβάλλον: Ενσωμάρωση και Αποσύνδεση», 20 Φεβρουαρίου 2004, σελ. 4.
http://www.ekpaa.gr/news0009_el.html

[123] Τάχος Α., Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος – τεύχος 5, Πέμπτη έκδοση, εκδόσεις «Σάκκουλα», Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 17.

[124] Καζάκος Π., Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον – Προσβολές και Προστασία του. Οικονομική Ανάπτυξη και Κίνδυνοι για το Φυσικό Περιβάλλον, Ίδρυμα Γιωτόπουλου – Μαραγκοπούλου, εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα 1997, σελ. 58-60.

[125] Τάχος Α., Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος – τεύχος 5, Πέμπτη έκδοση, εκδόσεις «Σάκκουλα», Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 17.

[126] Καζάκος Π., Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον – Προσβολές και Προστασία του. Οικονομική Ανάπτυξη και Κίνδυνοι για το Φυσικό Περιβάλλον, Ίδρυμα Γιωτόπουλου – Μαραγκοπούλου, εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα 1997, σελ. 57-58 , 61-62.

[127] Τάχος Α., Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος – τεύχος 5, Πέμπτη έκδοση, εκδόσεις «Σάκκουλα», Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 17.

[128] Καζάκος Π., Το Δικαίωμα στο Περιβάλλον – Προσβολές και Προστασία του. Οικονομική Ανάπτυξη και Κίνδυνοι για το Φυσικό Περιβάλλον, Ίδρυμα Γιωτόπουλου – Μαραγκοπούλου, εκδόσεις «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα 1997, σελ. 57-58 , 61-62.

[129] Βιβλίο Εκθέσεων «Νέοι Προσανατολισμοί στην Έκθεση στη Δημοτική Γλώσσα» - τόμος 3ος, εκδόσεις «Δομική», Αθήνα 1990, σελ. 345-346.

[130] Τάχος Α., Δίκαιο Προστασίας Περιβάλλοντος – τεύχος 5, Πέμπτη έκδοση, εκδόσεις «Σάκκουλα», Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1998, σελ. 17.

[131] Βιβλίο Εκθέσεων «Νέοι Προσανατολισμοί στην Έκθεση στη Δημοτική Γλώσσα» - τόμος 3ος, εκδόσεις «Δομική», Αθήνα 1990, σελ. 345-346.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αθανασοπούλου Χ., Οικονομική ελευθερία και προστασία του περιβάλλοντος - Σύγχρονες προοπτικές σε περιφερειακό διεθνές επίπεδο (από την GATT στον ΠΟΕ), Εκδ. «Σάκκουλα», Αθήνα - Θεσσαλονίκη 2002.

Δελλής Γ., Το περιβάλλον ως στοιχείο της Κοινοτικής Έννομης Τάξης και η Συνθήκη του Αμστερνταμ, Περιβάλλον και Δίκαιο – τεύχος 3, Σεπτέμβρης - Δεκέμβρης 1997, σελ. 305.

Εγκυκλοπαίδεια «ΝΕΑ ΔΟΜΗ», «Ανάπτυξη οικονομική» και «Περιβάλλον», Εκδ. «Δομή», Αθήνα 1996, τόμος 4, σελ. 33-34 και τόμος 27, σελ. 289.

Εγκυκλοπαίδεια Οικολογική, Προστασία περιβάλλοντος, Εκδ. «Μπουκουμάνη», Αθήνα 1977, τόμος 18.

Εκθέσεις «Νέοι Προσανατολισμοί στην Έκθεση στη Δημοτική», Εκδ. «Δομική», Αθήνα 1990, τόμος 3, σελ. 343-346.

Καζάκος Π., Οικονομική Ανάπτυξη και κίνδυνοι για το φυσικό περιβάλλον, in Το δικαίωμα στο περιβάλλον – προσβολές και προστασία του, Ίδρυμα Γιωτόπουλου – Μαραγκοπούλου, Εκδ. «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα 1997, σελ.53-63.

Κολλιντζάς Τ., Θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης, Εκδ. «Το Οικονομικό», Αθήνα 2000, τόμος α', σελ. 1-4.

Κορκοβέλος Χ., Η προστασία του περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Εκδόσεις «Σάκκουλα», Αθήνα - Κομοτηνή 1997, σελ. 6.

Kindelberg Ch. – Herrick Br., Οικονομική ανάπτυξη, Εκδ. «Παπαζήση», τόμος β', σελ. 57-66.

Μοδινός Μ., Η αρχαιολογία της Ανάπτυξης, Πανεπιστ. Εκδόσεις Κρήτης, 1997, σελ. 61.

Ναζάκης χ., Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών, τεύχος 6 (2004), σελ. 36-42.

Νικολόπουλος Τ., Δίκαιο και πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, διδακτικές σημειώσεις ΤΕΙ Μεσολογγίου 2001-2002.

Σκούλλος Μ., Εξέλιξη στους διεθνείς θεσμούς προστασίας του περιβάλλοντος, in Το δικαίωμα στο περιβάλλον – προσβολές και προστασία του, Ίδρυμα Γιωτόπουλου – Μαραγκοπούλου, Εκδ. «Αντ. Σάκκουλα», Αθήνα 1997, σελ. 18.

Σκούντζος Θ., Οικονομική ανάπτυξη, Εκδ. «Α. Σταμούλη», Αθήνα 1997, Γ' Έκδοση, τόμος 1.

Τάχος Α., Δίκαιο προστασίας περιβάλλοντος, Εκδ. «Σάκκουλα», Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1998, Πέμπτη έκδοση, τόμος 5, σελ. 17.

Titenberg T., Οικονομική του περιβάλλοντος και των φυσικών πόρων, μετάφραση Παύλου Γρεβενίτη, Εκδ. «Gutenberg», Αθήνα 2002, τόμος α'.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ ΣΕ site ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ

Δεκλερής Μ., Ο δωδεκάδελτος του περιβάλλοντος: Αρχές της βιωσίμου ανάπτυξης, σελ. 3-15.

<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=10&lang=1&catid=1>

Θεοχάρη Χ., Βιώσιμες δημόσιες προμήθειες, εισήγηση στην ημερίδα ΕΚΠΑΑ «Οικονομία και Περιβάλλον: Ενσωμάτωση και Αποσύνδεση», 20 Φεβρουαρίου 2004, σελ. 1.

http://www.ekpaa.gr/news0009_el.html

Καραβασίλη Μ., Περιβαλλοντική ευθύνη για την πρόληψη και την αποκατάσταση της περιβαλλοντικής ζημιάς, εισήγηση στην ημερίδα ΕΚΠΑΑ «Οικονομία και Περιβάλλον: Ενσωμάτωση και Αποσύνδεση», 20 Φεβρουαρίου 2004, σελ. 3-8.

http://www.ekpaa.gr/news0009_el.html

Κρεμλής Γ., Η Ευρωπαϊκή πολιτική και το δίκαιο του περιβάλλοντος. Το κοινωνικό κεκτημένο (Οκτώβριος 1998), σελ. 1.

<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=25&lang=1&catid=1>

Νικολόπουλος Τ., Οι αρχές του κοινοτικού δικαίου περιβάλλοντος (Νοέμβριος 2000), σελ. 1-2 και 24.

<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?argid=34&lang=1&catid=1>

Οικονομία και Βιο-Περιβάλλον: Συζήτηση Στρογγυλής Τράπεζας, σελ. 2-4.

<http://www.biopolitics.gr/HTML/RUBS/BUS2/greek/roundt.htm>

Πατρώνος Π., Η περιβαλλοντική συνιστώσα της αειφόρου ανάπτυξης. Η πόρεια μετά το Γιοχάνεσμπουργκ (Οκτώβριος 2002), σελ. 1.

<http://www.nomosphysis.org.gr/articles.php?artid=35&lang=1&catid=1>

Περιοδικό «Νέα Σελήνη», Οι φυσικοί πόροι και η οικονομία. Περι περιβαλλοντικού α-πολιτισμού και υπ-ανάπτυξης, σελ. 6.

<http://www.epkaa.gr>

Το περιβάλλον, η οικονομία και ο Αριστοτέλης. Το περιβάλλον ως οικονομικοπολιτικό πρόβλημα – μια κριτική ματιά, σελ. 8

<http://www.oikoen.gr/selides-aristotelis.htm>